

De vormgeving en inrichting van crematoria in Nederland

Christien Kruithof

Afstudeerscriptie Culturele Geografie

Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen

***Rijksuniversiteit* Groningen**

Groningen, september 2008

Begeleider: Dr. P.D. Grootte

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	iii
Lijst van figuren	v
Lijst van tabellen	v
Samenvatting	1
Voorwoord	3
1. Inleiding	5
1.1. Aanleiding	5
1.2. Probleemstelling	6
1.3. Doelstelling	7
1.4. Structuur van de thesis	7
1.5. Beperkingen van het onderzoek	7
2. Theoretisch kader	9
2.1. Sense of place	9
2.2. Therapeutic landscape in relatie tot kleurenpsychologie	10
2.3. Modernisme vs. Postmodernisme	11
3. Methodologie	14
3.1. Methodologie	14
3.2. Methodes van datacollectie	15
3.3. De respondenten	17
3.4. Methode van data-analyse	18
3.5. Validiteit en betrouwbaarheid	19
4. Resultaten	20
4.1. Positionering crematoria	20
4.2. Associaties	28

4.3.	Uitgangspunten.....	29
4.3.1.	Verwerking van het lichaam	29
4.3.2.	Afscheid nemen.....	31
4.3.3.	Kleur.....	32
4.3.4.	Licht	33
4.3.5.	Materialen.....	33
4.3.6.	Nazitten	33
4.3.7.	Ovenruimte als publieke ruimte	33
4.3.8.	Routing	34
4.4.	Crematoriumarchitect?	38
5.	Conclusie.....	40
5.1.	Beantwoording van de deelvragen	40
5.2.	Algemene conclusie	41
5.3.	Aanbevelingen voor verder onderzoek.....	42
6.	Literatuurlijst.....	43
7.	Bijlage Database.....	48

Lijst van figuren

Figuur 1 Cartoon	5
Figuur 2 Spreiding en jaar van opening	20
Figuur 3 Crematoria in Nederland per regio	21
Figuur 4 Bevolkingsdichtheid	21
Figuur 5 Aantal crematies per crematorium en aantal crematoria	21
Figuur 6 Verdeling modernisme-postmodernisme	24
Figuur 6 Crematorium Westerveld.....	25
Figuur 7 Uitbreidingsplan	Error! Bookmark not defined. 5
Figuur 8 Jonkerbos	Error! Bookmark not defined. 6
Figuur 9 Kranenburg	Error! Bookmark not defined. 6
Figuur 10 Schagen.....	Error! Bookmark not defined. 6
Figuur 11 Haarlem	Error! Bookmark not defined. 7
Figuur 12 Plattegrond Haarlem	Error! Bookmark not defined. 7
Figuur 13 Porte-cochère	29
Figuur 14 Oude situatie	32
Figuur 15 Nieuwe situatie	32
Figuur 16 Ovenruimte Velsen	34
Figuur 17 Routing Selwerderhof.....	35
Figuur 18 Routing Cereshof.....	36
Figuur 19 Plattegrond Innovatiestudie	37
Figuur 20 Zijaanzicht innovatiestudie.....	38

Lijst van tabellen

Tabel 1 Hoeveel vaart zit in de uitvaart?.....	23
Tabel 2 Associaties over plaatsen van de dood.....	28
Tabel 3 Crematoriumarchitect?.....	38

Samenvatting

Het onderwerp van dit onderzoek is de rol die de vormgeving en inrichting van crematoria speelt in het rouwverwerkingsproces. Door middel van een database en het afnemen van diepte-interviews is geprobeerd te achterhalen welke elementen in de vormgeving en inrichting een belangrijke rol spelen bij het verwerken van het verlies van een dierbare.

Er is ingegaan op de twee verschillende functies van een crematorium. Aan de ene kant is het crematorium een plaats waar het lichaam verbrand wordt. Hier speelt het technische aspect een grote rol. Aan de andere kant is het crematorium de plaats waar mensen afscheid nemen van hun dierbare. Het crematorium heeft een belangrijk emotioneel aspect en speelt een centrale rol in het verwerken van het verlies. Deze twee uiteenlopende aspecten zouden door de architect in één ontwerp samengebracht moeten worden.

Als basis van dit onderzoek is een database aangelegd. De informatie verzameld in deze database gaat over de locatie, eigenaar, architect, jaar van opening en beeldmateriaal. Het doel van de database is tweezijdig. Aan de ene kant wordt er gekeken of een architect zich gespecialiseerd heeft in het ontwerpen van crematoria. Aan de andere kant wordt er gekeken naar de architectuurstroming modernisme-postmodernisme. Het resultaat van de analyse van de database is dat er geen crematoriumarchitect aan te wijzen is in Nederland. Sommige architecten hebben zich twee keer gewaagd aan het ontwerpen van een crematorium maar hebben zichzelf niet gespecialiseerd in dit onderwerp. Dit kan deels verklaard worden door de geringe waarde die gehecht wordt aan het ontwerpen van crematoria. 72,7% van de onderzochte crematoria in Nederland valt volgens de eisen van de auteur onder het modernisme. 26,3% van de crematoria is bestempeld als postmodern. De postmoderne crematoria zijn vooral in de eenentwintigste eeuw gebouwd. Een trend is het opkomen van het postmodernisme in de architectuur van crematoria maar het modernisme blijft naast het postmodernisme bestaan.

Inrichting speelt ook een belangrijke rol in het rouwverwerkingsproces. De aandacht verschuift van de overledene naar de nabestaanden. In plaats van een onpersoonlijke, kille inrichting is er een verschuiving waar te nemen naar het concept 'huiskamerstijl'. De inrichting wordt afgesteld op de behoefte van mensen om bijvoorbeeld langer na te zitten om samen te praten over de overledene of juist over alledaagse onderwerpen om alvast een begin te maken met het rouwverwerkingsproces. Ook kan kleur een rol spelen. Warme kleuren zoals rood, geel en oranje schijnen een aangenaam gevoel op te wekken. Koude kleuren zoals

blauw en groen daarentegen werken rustgevend. Kleur bepaald voor een gedeelte de 'sense of place'. Als mensen zich niet op hun gemak voelen maken zij een valse start met het verwerken van het verlies.

De vormgeving en inrichting kunnen helpen bij het verwerken van het verlies van een dierbare. Mensen hebben verschillende meningen, opvattingen en gevoelens. Het is dus moeilijk aan te geven hoe het ideale crematorium er uit zou moeten zien. Belangrijk om in het achterhoofd te houden als architect is dat mensen zich graag ergens thuis willen voelen. Door bepaalde rustgevende elementen mee te nemen in het ontwerp kan dat gevoel gerealiseerd worden. Het is moeilijk mensen zich compleet thuis te laten voelen, omdat ze verschillende betekenissen toekennen aan de plaats crematorium.

Voorwoord

Deze scriptie is het resultaat van mijn afstudeeronderzoek voor de Master Culturele Geografie aan de faculteit Ruimtelijke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen. Tijdens het masterjaar Culturele Geografie passeerden diverse interessante onderwerpen de revue. Maar het eerste vak ‘Making places’ waar het belang van plaatsen werd toegelicht, sprak mij in het bijzonder aan. Een terugkerend onderwerp in de opdrachten tijdens de colleges waren plaatsen, in het bijzonder plaatsen van de dood.

Het schrijven van een scriptie was voor mij een grote uitdaging waar ik ontzettend veel van heb geleerd. Zonder hulp van diverse mensen was het onmogelijk geweest om deze scriptie goed af te ronden. Daarom wil op deze plaats mijn dank uitspreken aan iedereen die heeft bijgedragen aan mijn scriptie.

In eerste instantie wil ik de respondenten bedanken die ik heb geïnterviewd. Ik vond het bijzonder dat zij mij met veel enthousiasme te woord stonden.

In het bijzonder wil ik Peter Groote, mijn begeleider van de Rijksuniversiteit Groningen, bedanken voor al zijn inbreng, inzichten, aanreiken van diverse artikelen en boeken en zijn snelle tempo van nakijken. In elk gesprek met hem over mijn scriptie wist hij me weer opnieuw te motiveren.

Mijn ouders wil ik bedanken omdat ze me regelmatig hebben gesteund en gemotiveerd om mijn gehele studie waaronder deze scriptie tot een goed einde te maken.

Ook wil ik Mark, Frank, Hilde, Lieke en de rest van de koffieclub bedanken voor de vele uurtjes koffie in de computerzaal van de faculteit, waarbij talloze keren het onderwerp scriptie in de pauzes is besproken.

Tot slot een extra dankwoord voor Mark die mijn scriptie heel kritisch heeft bestudeerd en mij heeft voorzien van bruikbare kritiek en commentaar.

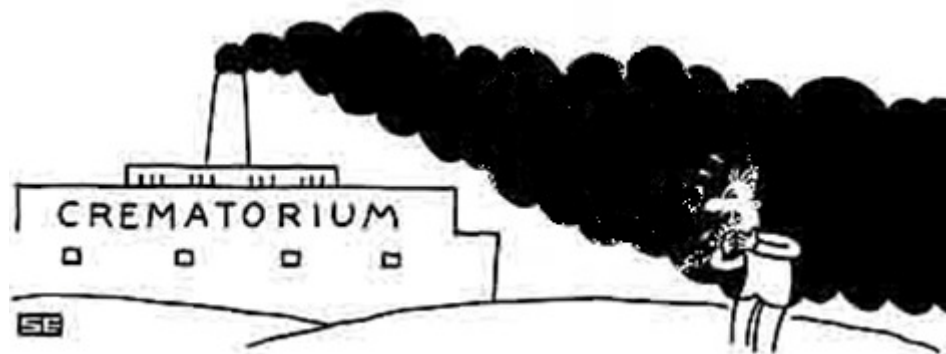
Christien Kruithof

September 2008

1. Inleiding

1.1. Aanleiding

Figuur 1 Cartoon

Bron: www.varu.be

Het crematorium als fabriek. Uit bovenstaande cartoon is één van de dominerende denkbeelden over crematoria te zien. Veel mensen zien crematoria als grote fabriekshallen waar aan de lopende band lichamen worden verbrand. In de cartoon brengt dit een enorme rookontwikkeling met zich mee waar mensen last van hebben. In onderstaand krantenartikel wordt het Not In My BackYard-effect benadrukt.

Verskillende kranten, 2 juli 1998, Klachten over rook en vuur crematorium

ANP: Omwonenden van het crematorium Cereshof in Stadskanaal klagen over overlast door het uitvaartcentrum. Geregeld zijn vlammen en rook te zien vanaf het terrein, aldus de klagers. De woordvoerder van het crematorium is verbaasd over de klachten: "In januari en februari hadden we wat problemen met de afstelling van de ovens. maar we hebben toen het euvel verholpen".

Voor een groot deel van de samenleving is een crematorium een nare plaats. Het is een plaats waar mensen liever niet komen omdat daar gebeurtenissen plaatsvinden waar zij niet aan herinnerd willen worden. Aan de ene kant komt een crematorium over als zakelijk, afstandelijk en professioneel. Hierbij komt de associatie ‘fabriek’ en ‘lopende band’ boven drijven. Maar aan de andere kant is het een emotionele plaats waar mensen op zoek zijn naar troost en steun. Zij proberen op deze plaats het verlies een plaats te geven, afscheid te nemen van een dierbare en het rouwproces op een goede manier te beginnen of af te sluiten. Het is voor de architect en exploitant van een crematorium een uitdaging om deze twee aspecten te

combineren zodat deze in harmonie naast elkaar kunnen bestaan en mensen zich op hun gemak voelen in en rondom een crematorium.

1.2. Probleemstelling

De eerste crematie in Nederland was in 1914. Cremeren heeft een relatief korte geschiedenis in vergelijking met begraven. Begraven was eeuwenlang de enige vorm van dodenverzorging in Nederland. Een begrafenis leent zich meer voor een rituele invulling. Lange tijd werd men rond, maar vooral in de kerk begraven. De plaats voor begrafenis en ceremonies is heel duidelijk, namelijk de kerk. Omdat een crematieceremonie relatief nieuw is, mist een vaste vorm van rituelen en gewoonten. Daarmee zijn crematies niet specifiek gebonden aan een plaats. Nederlandse architecten moesten in de twintigste eeuw een eigen invulling geven aan het ontwerp van crematoria. Hiervoor bestonden geen richtlijnen. De architect moet in het achterhoofd het functionele en het emotionele aspect houden. De architect zou deze aspecten moeten integreren in zijn of haar ontwerp om zo een bijdrage te leveren aan verbetering van de negatieve associaties over crematoria en een mogelijkheid te bieden het verlies te verwerken en het rouwproces te vergemakkelijken.

Op basis van bovenstaande probleemstelling is de volgende onderzoeksvraag geformuleerd:

Hoe kan de vormgeving en de inrichting van crematoria in Nederland het rouwproces beïnvloeden?’

Om deze hoofdvraag te beantwoorden zijn de volgende deelvragen opgesteld:

1. *Welke crematoria bestaan er in Nederland?*
 - a. *Waar zijn de crematoria gesitueerd in Nederland?*
 - b. *Welke associaties bestaan er over crematoria?*
 - c. *Wat zijn de uitgangspunten bij het ontwerpen en inrichten van een crematorium?*
 - d. *Is er een architect gespecialiseerd in het ontwerpen van crematoria in Nederland?*
2. *In hoeverre kan de vormgeving van een crematorium hulp bieden bij het rouwverwerkingsproces en in welke elementen uit zich deze hulp?*
3. *In hoeverre kan de inrichting van een crematorium hulp bieden bij het rouwverwerkingsproces en in welke elementen uit zich deze hulp?*

Om bovenstaande vragen te beantwoorden is er een literatuuronderzoek gedaan, een database aangelegd van bestaande crematoria in Nederland en zijn er drie diepte-interviews gehouden met twee exploitanten van crematoria en een architect.

1.3. Doelstelling

In de bestaande literatuur bestaat weinig tot geen literatuur over plaatsen van de dood in het bijzonder crematoria. Het doel van deze scriptie is de leegte deels op te vullen die bestaat in de literatuur over plaatsen van de dood en in het bijzonder crematoria. Naast het aanvullen van de literatuur is een ander doel het in beeld brengen van de vormgeving.

1.4. Structuur van de thesis

Hoofdstuk 2 behandelt het theoretisch kader. Hoofdstuk 3 gaat in op de gebruikte methodologie. Hoofdstuk 4 begint met een uiteenzetting van de bestaande crematoria in Nederland en de associaties die deze gebouwen oproepen. In het vervolg van dat hoofdstuk worden de algemene eisen besproken die gesteld worden aan het ontwerp van een crematorium en als afsluiting van dat hoofdstuk wordt er gekeken of er een architect aangewezen kan worden als (dé) crematoriumarchitect. Dit naar aanleiding van de database. De bevindingen van de interviews en de daarbij horende case studies worden besproken in hoofdstuk 5. In hoofdstuk 6 wordt de conclusie van het onderzoek behandeld. Verder is er een bijlage met de database van crematoria in Nederland.

1.5. Beperkingen van het onderzoek

Bij het lezen van deze scriptie is het van belang een aantal beperkingen in het achterhoofd te houden. De respondenten komen voornamelijk uit het noorden van Nederland. Dit heeft deels een praktische reden want de dataverzameling vond plaats vanuit Groningen. Dit kan betekenen dat de opvattingen gegeven in de interviews streekgebonden zijn. Uit onderzoek blijkt dat het noorden van Nederland achterloopt in vergelijking met de rest van Nederland als het gaat om trends. Een voorbeeld hiervan is het lang nazitten na een uitvaart. Dit is gebruikelijk in provincies onder de rivieren, Brabant en Limburg. Hier wordt uitgebreid gegeten in plaats van de gebruikelijke koffie en cake in het noorden van Nederland. Het lijkt of deze traditie steeds vaker wordt overgenomen in het noorden van Nederland. Naast de keuze van koffie en cake wordt er nu de optie gegeven voor een borreltje en een lopend buffet. Het wil dus niet zeggen dat de resultaten van dit onderzoek niet nauwkeurig zijn omdat de respondenten uit het noorden van het land komen. De lezer moet in het achterhoofd houden

dat er streekgebonden verschillen kunnen zijn maar dat deze eventueel later worden overgenomen in het noorden van Nederland.

De database is aangelegd door de auteur met behulp van literatuurstudie en websites van uitvaartondernemers. Een deel van de informatie kan verouderd zijn of incompleet. Elk jaar komen er enkele crematoria bij, veranderen ze van naam of eigenaar en worden er uitbreidingen gedaan door nieuwe en andere architecten.

2. Theoretisch kader

Dit hoofdstuk behandelt het theoretisch kader van het onderzoek. Er worden verschillende relevante concepten en theorieën besproken die nodig zijn om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden. Eerst wordt ingegaan op het concept *sense of place*. Daarna wordt het concept *therapeutic landscapes* in relatie tot kleurenpsychologie besproken. Afsluitend volgt er een discussie over de concepten *modernisme* en *postmodernisme*.

2.1. *Sense of place*

In de culturele geografie wordt de relatie mens-plaats bestudeerd. Het gaat om het ontdekken wat plaatsen voor mensen betekenen, hoe mensen plaatsen waarderen en op welke wijze mensen met plaatsen omgaan. Het begrip plaats ('place') wordt veelvuldig gebruikt in het dagelijkse taalgebruik. "Ga eens op je plaats zitten!", "Een pas op de plaats maken" en "Mijn woonplaats is..." is maar een greep uit het aantal uitdrukkingen en zinnen waar het woord plaats in voorkomt. Maar hoe wordt het begrip 'place' gedefinieerd in de sociale wetenschappen? Tuan gebruikt het begrippenpaar 'space-place' om het onderscheid duidelijk aan te geven.

Place comes into existence when humans give meaning to a part of the larger undifferentiated space. Any time a location is identified or given a name, it is separated from the undefined space that surrounds it (Tuan 1977)

Plaatsen ontstaan doordat mensen er een betekenis aan toekennen. Het gevoel dat een plaats oproept bij een persoon wordt ook wel *sense of place* genoemd. Dit begrip wordt op verschillende manieren uitgelegd en gebruikt. De *sense of place* is een bepaalde karakteristieke eigenschap die de ene plaats wel heeft en waar een andere plaats niet over beschikt. Een andere definitie is het gevoel of perceptie dat een plaats oproept bij mensen. Hier kan uit worden opgemaakt dat in deze definitie de *sense of place* niet aanwezig is in de plaats zelf maar dat deze betekenis wordt gegeven door verschillende mensen aan plaatsen. Aan sommige plaatsen worden sterkere betekenissen, namen of definities toegekend door de maatschappij dan aan andere plaatsen. Deze waardering van plaats wordt omschreven in het begrip *sense of place*. Een plaats heeft altijd meerdere betekenissen. Een plaats kan door verschillende mensen op verschillende manieren gewaardeerd worden. De waardering kan

zowel positief als negatief zijn (Cresswell 2005). Een voorbeeld van een *sense of place* is het begrip home. Voor de ene persoon is thuis een veilige thuishaven waar hij of zij zich op zijn of haar gemak voelt maar voor de andere persoon is thuis juist een toneel van strijd. (Blunt & Dowling 2006)

2.2. *Therapeutic landscape in relatie tot kleurenpsychologie*

“Therapeutic landscapes are those changing places, settings, situations, locales, and milieus that encompass both the physical and psychological environments associated with treatment or healing; they are reputed to have an enduring reputation for achieving physical, mental and spiritual healing”. (Gesler, 1993)

Therapeutische landschappen zijn plaatsen die een bijdrage leveren aan het genezingsproces. Dit concept wordt veel gebruikt in ziekenhuizen en verpleegtehuizen. Hierbij kan gedacht worden aan kleurgebruik, het gebruik van bepaalde materialen en planten en een ruime opzet van het gebouw. Als mensen zich op hun gemak voelen in hun omgeving versnelt dit het genezingsproces. Een gerelateerd begrip is *healing environment*. Wordt in het concept *therapeutic landscapes* de plaats als belangrijke factor aangedragen, bij het concept *healing environment* is de bebouwde omgeving de bepalende factor. Het suggereert dat de bebouwde omgeving een min of meer directe invloed heeft op het genezingsproces of tenminste het welbevinden van een cliënt of bewoner. Het gaat om de belevingswaarden, om interactie tussen de omgeving en het gevoel en de gezondheid van de gebruiker. In het artikel ‘Healing Environment Wetenschap of Boerenwijsheid’ worden drie aandachtspunten geformuleerd:

1. Uitzicht

Voor minder mobiele mensen is uitzicht een belangrijk vereiste bij het ontwerpen en inrichten van gebouwen. Een afwisselend uitzicht is prettiger dan een saaie grijze muur. Uitzicht op een straat met winkels, een schoolplein of een park wordt door de meeste mensen het hoogst gewaardeerd; het geeft hen het gevoel dat ze midden in de samenleving staan.

Als dit gerelateerd wordt aan het onderzoek naar crematoria is uitzicht een belangrijk component in het ontwerpen en inrichten van crematoria. Mensen willen naar buiten kijken en niet het gevoel hebben opgesloten te zijn.

2. Beschutting en geborgenheid

Mensen willen de keuze hebben om zich ergens terug te trekken naar een ruimte waar zij beschutting kunnen vinden en het gevoel van geborgenheid kunnen waarnemen. Dit staat bijna haaks op het eerste aandachtspunt ruimte. Aan de ene kant willen mensen zich in een groep begeven maar op bepaalde momenten is privacy belangrijk.

Als ook dit weer gerelateerd wordt aan het onderzoek naar crematoria wordt privacy gecombineerd met ruimte. Nabestaanden zouden de keuze moeten hebben om zich terug te trekken in een familiekamer of hun verdriet te delen met een groep mensen in bijvoorbeeld de koffiekamer.

3. Een gebouw kan activerend of afstompnd werken.

Afwisseling van vormgeving en inrichting van gebouwen zorgt voor stimulering van de hersenen. Ruimtes en vormen kunnen associaties oproepen en de betekenis van plaatsen beïnvloeden.

Het concept healing environment kan gebruikt worden bij het vormgeven en inrichten van crematoria.

2.3. *Modernisme vs. Postmodernisme*

“Modernity is a forward looking view of the world that emphasizes reason, scientific rationality, creativity, novelty and progress” (Knox & Marston 2004, pag 232.)

“Post modernity is a view of the world that emphasizes openness to a range of perspectives in social inquiry, artistic expression and political empowerment.”(Knox & Marston 2004 pag. 235)

Het postmodernisme duidt een stroming in de literatuur, kunst, architectuur en (sociale) wetenschappen aan. In de jaren zestig van de vorige eeuw ontstond deze stroming in de literatuurwetenschappen, waarna het zich in de jaren zeventig verspreidde. Ook in dans, architectuur en kunst werd het postmodernisme gebruikelijk. Eén van de belangrijkste kenmerken van het postmodernisme is het relativisme, wat inhoudt dat alles wat men weet relatief is. Kennis wordt dus niet meer als absoluut gezien. Postmodernisme wordt vaak tegenover modernisme geplaatst. Bij postmodernisme zijn emotie en plezier belangrijk terwijl

bij modernisme rationaliteit overheerst. Verder geloven modernisten in grote ideologieën zoals het liberalisme of socialisme. De postmodernisten hechten meer waarde aan kleine, individuele verhalen. Modernisten aanvaardden opgelegde waarden, postmodernisten kijken meer naar de persoonlijke beslissingsvrijheid.

Vooraf in de architectuur van grote, opvallende plaatsen gelokaliseerde gebouwen lijkt het postmodernisme dominant geworden te zijn. Bij betekenisvolle gebouwen, zoals musea, wordt de architectuur en vormgeving gebruikt om het gebouw een bepaalde sense of place te laten uitstralen. Bekende voorbeelden zijn het Guggenheim-museum in Bilbao van Frank Gehry en het Groninger Museum van onder andere Alessandro Mendini. Omdat crematoria vanuit hun functie ook betekenisvol van karakter zijn, lijkt het logisch te veronderstellen dat het postmodernisme ook hierin de dominante architectuurstroming zal zijn.

Die verwachting wordt echter gecompliceerd door het denken over de dood in het modernisme. De dood past namelijk niet in het modernisme. Het is irrationeel, onvoorspelbaar, onberekenbaar en oncontroleerbaar (Ritzer 2004). In het modernisme wordt daarom de dood ontkend om zo om te kunnen gaan met het irrationele. De plaatsen van de levenden worden duidelijk gescheiden van de plaatsen van de dood. *“There is an irreversible evolution from savage societies to our own: little by little, the dead cease to exist. They are thrown out of the group’s symbolic circulation. They are no longer beings with a full roll to play, worthy partners in exchange and we make this obvious by exiling them further and further away from the group of living. In the domestic intimacy of the cemetery, the first grouping remains in the heart of the village or town,...but are thrown further and further from the centre towards the periphery, finally having nowhere to go at all, as in the new town or the contemporary metropolis, where there are no longer provisions for the dead, either in mental or physical space.”* (Baudrillard 1933). Het ruimtelijk uitsluiten van de processen van de dood en het sterven werd als een rationele strategie beschouwd om het hoofd te kunnen bieden aan de meest irrationele overgang in het leven. Plaatsen van de dood en sterven werden letterlijk buiten beeld gehouden en de betekenis van deze plaatsen werd zoveel mogelijk ontnomen. Tot de jaren vijftig was het modernisme de leidende richtlijn. (Aries 1977).

Het was echter onmogelijk om zo iets betekenisvol als de dood volledig te rationaliseren of onzichtbaar te maken. Mensen werden geconfronteerd met de dood van hun geliefden, begraafplaatsen bleven nog steeds ruimte in beslag nemen en waren ergens gesitueerd. De

poging om de dood te ontkennen heeft mogelijk geleid tot het afnemen van de aandacht voor het modernisme en heeft er voor gezorgd dat het postmodernisme steeds meer aandacht kreeg.

In het postmodernisme werd de dood niet meer uitgesloten in de moderne samenleving, zowel ruimtelijk als op sociaal gebied. Het heeft de dood weer centraal gezet als kern van de samenleving. Er is nu ruimte voor persoonlijke rituelen rondom de dood. Postmoderne plaatsen van de dood zijn geladen met individuele, flexibele en expressieve senses of place. In het postmodernisme mogen plaatsen van de dood weer gezien worden. (Klaassens 2004)

3. Methodologie

Dit hoofdstuk gaat in op de methodologie die gebruikt is bij het onderzoek. Eerst wordt ingegaan op de gebruikte methodologie waarbij ter sprake komt waarom er gekozen is voor zowel kwalitatief onderzoek als kwantitatief onderzoek. Vervolgens worden de methoden van datacollectie behandeld. Daarna is op de uitvoering van de interviews ingegaan, waar wordt besproken wie de respondenten zijn, hoe ze zijn geselecteerd en hoe de interviews zijn verlopen. Verderop in het hoofdstuk wordt besproken hoe de data is geanalyseerd. Tenslotte wordt ingegaan op de validiteit en representativiteit van het onderzoek.

3.1. Methodologie

Methodologie is te omschrijven als “het geheel van redeneringen en veronderstellingen dat de basis vormt voor het ontwerp van een onderzoek, de dataverzameling, de data-analyse en de rapportage over de uitkomsten van het onderzoek” (Den Hartog en v. Sluijs, 1995). In dit onderzoek is zowel gekozen voor kwalitatief onderzoek als kwantitatief onderzoek. Om zo inzicht te krijgen in de denkbeelden van architecten over het ontwerpen van crematoria en over ideeën van mensen in de samenleving over de inrichting van crematoria. Voordat er wordt ingegaan waarom hiervoor is gekozen, zal eerst het verschil tussen kwalitatief en kwantitatief onderzoek worden uitgelegd.

Over het algemeen kan worden gezegd dat bij kwantitatief onderzoek veel respondenten worden gebruikt maar dat elke respondent relatief een kleine hoeveelheid data geeft.

Kwalitatief onderzoek wordt gezien als een methode waarbij weinig respondenten worden gebruikt maar het levert een relatief grote hoeveelheid bruikbare data per respondent op (Swanborn, 1991). Het verschil in data tussen beide methodes is dat kwalitatieve data wordt uitgedrukt in woorden, beelden, geluiden en objecten terwijl kwantitatieve data wordt uitgedrukt in cijfers (Neuman 2003).

Omdat persoonlijke ervaringen moeilijk zijn te meten in cijfers, ligt het bij dit onderzoek voor de hand om te kiezen voor kwalitatief onderzoek. Persoonlijke ervaringen kunnen moeilijk worden gemeten door middel van kwantitatief onderzoek wegens het risico dat respondenten dan in bepaalde richtingen geduwd kunnen worden, bijvoorbeeld bij het gebruik van een vragenlijst. Dit gevaar is bij kwalitatief onderzoek veel minder groot (Valentine 1997a). Bij kwalitatief onderzoek worden open thema's behandeld waardoor in verschillende richtingen kan worden uitgeweken. Hierdoor is het bij kwalitatief onderzoek mogelijk om over bepaalde essentiële thema's uit te wijden zonder dat deze van te voren vaststaan (Poelman, 2001).

Hierdoor kunnen persoonlijke ervaringen die voor de respondenten van belang zijn beter worden uitgelicht en kan er beter inzicht worden verkregen in het onderwerp van onderzoek. De methode die in dit kwalitatief onderzoek is gebruikt is het diepte-interview. Het onderliggende onderscheid tussen kwalitatief en kwantitatief onderzoek is echter gedeeltelijk een schijntegenstelling. Beide benaderingen hebben hun waarde en zijn eerder complementair ten opzicht van elkaar (Braster, 2001). Daarom is er gekozen voor het aanleggen van een database en het analyseren daarvan. Dit is een vorm van kwantitatief onderzoek.

3.2. Methodes van datacollectie

De resultaten van dit onderzoek zijn gebaseerd op een literatuurstudie, diepte-interviews en het maken van een database.

In deze paragraaf worden deze methodes van datacollectie besproken.

Literatuurstudie

Gedurende het hele onderzoek heb ik me verdiept in talloze onderwerpen die aansluiten bij het onderwerp van mijn onderzoek. Zo heb ik onder andere verschillende academische artikelen en boeken bestudeerd over kwalitatief onderzoek, plaatsen, de dood, architectuur, inrichting en rouwverwerking. Hoewel diverse artikelen en boeken van belang zijn geweest bij het tot stand komen van dit onderzoek is in het bijzonder het boek van Hilary Grainger essentieel voor mijn onderzoek. Grainger beschrijft in 'Death Redesigned: British Crematoria: History, Architecture and Landscape (2006) de ontwikkeling van crematoria in Groot-Brittannië. Zij heeft de 251 crematoria aldaar onderzocht. "I realised it was an area of architectural history that has been hitherto neglected, because no-one wants to talk about the architecture of death. In my view they have become the invisible buildings of the 20th Century." (www.news.bbc.co.uk)

Naast academische literatuur is ook een aantal niet academische bronnen gebruikt, die tot doel hebben dit onderzoek in een breder perspectief te plaatsen. Zo is er gebruik gemaakt van homepages van uitvaartondernemers en websites gespecialiseerd in uitvaarten en crematoria.

Diepte-interviews

Er zijn diverse methoden voor kwalitatief onderzoek, zoals het doen van een casestudy, participerende observatie, diepte-interviews, filmanalyse, etc. Zoals al eerder aangegeven is er in dit onderzoek gekozen voor het afnemen van diepte-interviews. Het onderzoek is uiteindelijk gebaseerd op de resultaten van 3 diepte-interviews.

Interviews worden gebruikt wanneer er inzicht moet worden verkregen in ervaringen van bepaalde individuen (Valentine 1997). Valentine (1997) stelt het volgende over het doel van interviews “[...] *the aim of an interview is not to be representative (a common but mistaken criticism of this technique) but to understand how individual people experience and make sense of their own lives. The emphasis is on considering the meanings people attribute to their lives and the processes which operate in particular social context*”. Omdat onderzoek doen naar individuele beleving en ervaringen van plaatsen afhankelijk is van, en samenhangt met hoe individuen hun leven ervaren en beleven, is erin dit onderzoek gekozen voor het gebruik van diepte-interviews.

Ondanks dat het afnemen van interviews als onderzoeksmethode goed aansluit bij het onderwerp van het onderzoek hebben diepte-interviews ook nadelen. Onderzoek met interviews kan nooit worden herhaald en kan alleen worden bevestigd door gelijksoortig onderzoek of door middel van complementaire technieken (Valentine, 1997). Een ander nadeel is dat de kwaliteiten van interviews samenhangen met de kwaliteit van de interviewer. Er kan sprake zijn van interviewbias. De ervaringen van de onderzoeker met betrekking tot het afnemen van interviews speelt een rol. Het hangt van de interviewer af of de gezochte informatie ook daadwerkelijk wordt verkregen (Valentine, 1997). Voor dit onderzoek geldt dat de onderzoeker weinig ervaring had met het afnemen van interviews. Om de kwaliteit van de interviews te waarborgen is er van tevoren bestudeerd hoe interviews worden afgenomen. Daarnaast is elk interview direct uitgeschreven, waardoor de bias zo klein mogelijk is gehouden. Dit heeft bijgedragen dat eigen onkunde direct naar voren kwam.

Een voordeel van interviews als onderzoeksmethode is dat het een persoonlijke manier van data verzamelen is. In de interviews wordt speciaal gefocust op de interesses, ervaringen en inzichten van de geïnterviewde. Het interview heeft meer het karakter van een gesprek dan van een ondervraging en de respondenten beschrijven hun ervaringen in hun eigen woorden. Daarbij hebben onderzoekers bij het afnemen van interviews de mogelijkheid om dezelfde vragen op verschillende manieren te stellen. Een voordeel hiervan is dat de interviewer hierdoor complexen en tegenstellingen beter kan onderzoeken. Het materiaal dat wordt

verzameld door middel van interviews is vaak rijk, gedetailleerd en veelzijdig (Valentine, 1997).

De interviews die voor dit onderzoek zijn afgenomen zijn semigestructureerd. Dit houdt in dat elk interview wordt aangepast en toegespitst op de persoonlijke interesses en ervaringen van de respondent. Bij ongestructureerde interviews zijn er geen vaststaande vragen, bij halfgestructureerde interviews zijn die er wel. Een halfgestructureerd interview heeft als voordeel dat door het vaststaan van onderwerpen, deze ook niet worden vergeten. Het staat de interviewer vrij om, als het verloop van het gesprek daartoe aanleiding geeft, de volgorde van de onderwerpen te veranderen, zolang alle onderwerpen maar aan de orde komen (Baarda en de Goede, 2000). In dit onderzoek is gekozen voor het afnemen van halfgestructureerde interviews met open vragen.

Database

De eerste stap in het onderzoek is het aanleggen van een database. Daarin staan de crematoria in Nederland met de naam, locatie, eigenaar, architect, jaar van opening en beeldmateriaal. Er is gekozen voor een database om in beeld te krijgen welke crematoria er zijn, waar deze gelokaliseerd zijn en de vraag te beantwoorden of er een architect gespecialiseerd is in het ontwerpen van crematoria in Nederland. Tevens wordt er aan de hand van de database gekeken in welke architectuurstroming de ontwerpen passen. De indeling zal gaan aan de hand van kernwoorden die gehaald zijn uit de definitie van het modernisme en postmodernisme.

Om een beeld te schetsen van de ontwikkeling in bouwstijlen van crematoria in Nederland is gekozen voor het aanleggen van een database. Het opzetten van een database is een tijdrovende bezigheid en heeft een groot onderdeel van het onderzoek gevormd. De eerste bron is het internet. Er is gezocht naar informatie over de naam, eigenaar, locatie, architect en beeldmateriaal. Mocht dit niet voor handen zijn op het internet is er persoonlijk contact opgenomen met de desbetreffende verantwoordelijke van het crematorium. Bij het analyseren van de database is een poging gedaan om een scheiding vast te stellen tussen crematoria gebouwd in modernistisch stijl of juist in postmodernistische stijl.

3.3. De respondenten

In deze paragraaf wordt er ingegaan op de respondenten. Er wordt besproken hoe de doelgroep is samengesteld.

De keuze van respondenten is gebaseerd op de tijdslijn modernisme-postmodernisme. Aan het begin van deze tijdslijn staat het modernisme, aan het uiteinde het postmodernisme en de ontwikkeling tussen deze twee concepten wordt aangegeven met de term schaalverkleining. Dit laatste heeft nog enige uitleg nodig.

De ontwikkeling van crematoria heeft niet stilgestaan. In Nederland blijft het percentage crematies ten opzichte van het percentage begrafenissen stijgen. Relatief steeds meer mensen verkiezen cremeren boven begraven.

Ondernemers zagen een mogelijkheid voor het uitbreiden van het aantal crematoria in Nederland. Door het groeiende aanbod van crematoria treedt er schaalverkleining op. Het aantal crematies in een crematorium daalt. Er komen steeds meer crematoria en mensen hebben een keuze waar ze naar toe willen. Crematoria moeten zich gaan onderscheiden van elkaar om klanten binnen te halen. Er moet een nagedacht worden over de combinatie efficiëntie en creativiteit als het gaat om de vormgeving en inrichting van het gebouw.

Tot de jaren 80 waren er enkele crematoria in Nederland en hadden zij een monopoliepositie als het ging om cremeren. In deze periode heerste er een taboe rondom de dood en werd een poging gedaan om de dood te verstoppen. Dit is terug te zien in de architectuur. In de periode 1980-2000 was er een explosieve groei van het aantal crematoria in Nederland. De vraag naar cremeren steeg en ondernemers zagen een gat in de markt. In deze periode begint het taboe rondom de dood en cremeren te verdwijnen en mag het crematorium weer gezien worden. Na 2000 lijkt het taboe verdwenen te zijn en worden crematoria opvallende gebouwen. Op basis van de tijdslijn 'modernisme-schaalverkleining-postmodernisme' zijn de crematoria Selwerderhof in Groningen, Cereshof in Stadskanaal en de innovatiestudie in Groningen gekozen.

3.4. *Methode van data-analyse*

Database

De database is geanalyseerd met behulp van het programma Excel. Door het bestuderen van de literatuur zijn er een aantal verwachtingen ontstaan. Er is gezocht naar voorspelde verbanden en zijn nieuwe verbanden ontdekt met behulp van grafieken en percentage.

Diepte-interviews

Om de verwachtingen en literatuur te toetsen en te onderzoeken zijn interviews gehouden. De uitspraken in deze interviews zijn gebruikt om de onderzoeksvragen te beantwoorden. De resultaten van de interviews zijn ter vergelijking naast de bevindingen uit de literatuur gelegd. Er is gekeken of deze overeenkomen of juist op bepaalde gebieden verschillen. Daarna is er geprobeerd een verklaring te vinden voor de verschillen.

3.5. *Validiteit en betrouwbaarheid*

Kwantitatieve onderzoekers zetten vaak vraagtekens bij de betrouwbaarheid en validiteit van kwalitatief onderzoek. Betrouwbaarheid refereert aan de mate waarin de uitslag van een onderzoek correspondeert met de werkelijkheid (Silverman 2000). De validiteit van een onderzoek geeft aan of de gebruikte onderzoeksmethoden in werkelijkheid meten wat gemeten moet worden. (Baarda en de Goede 2001). Volgens Lather (1991) kan betrouwbaarheid en validiteit van kwalitatief onderzoek worden verkregen door in de gaten te houden wat de link is tussen wat we weten en hoe we het weten. Bij het doen van een tekstanalyse komt er eigen interpretatie bij kijken wat invloed kan hebben op de betrouwbaarheid van het onderzoek omdat de interpretatie afhankelijk is van de onderzoeker. Om de betrouwbaarheid zo goed mogelijk te waarborgen moet de informatie daarom zo nauwkeurig mogelijk worden weergegeven.

Voor dit onderzoek geldt dat er ook andere factoren meespelen die de betrouwbaarheid ten nadele kunnen beïnvloeden. Een nadeel in dit onderzoek met betrekking tot de betrouwbaarheid is dat in de gesprekken met de respondenten een beroep gedaan wordt op de herinneringen van de respondenten. Het gevaar hiervan is het zogenaamde weglateffect: respondenten kunnen geneigd zijn om dingen van vroeger te vervormen en te veranderen (Baarda en de Goede 2001). Een ander effect dat kan optreden is dat de kijk op de vroegere situatie door de veranderde huidige situatie kan worden beïnvloed; een respondent kan nu anders aankijken tegen de ideeën van vroeger (Van der Linde en Stall 2004). Vanwege de bovenstaande redenen zouden de resultaten uit dit onderzoek wel met enige voorzichtigheid geïnterpreteerd moeten worden.

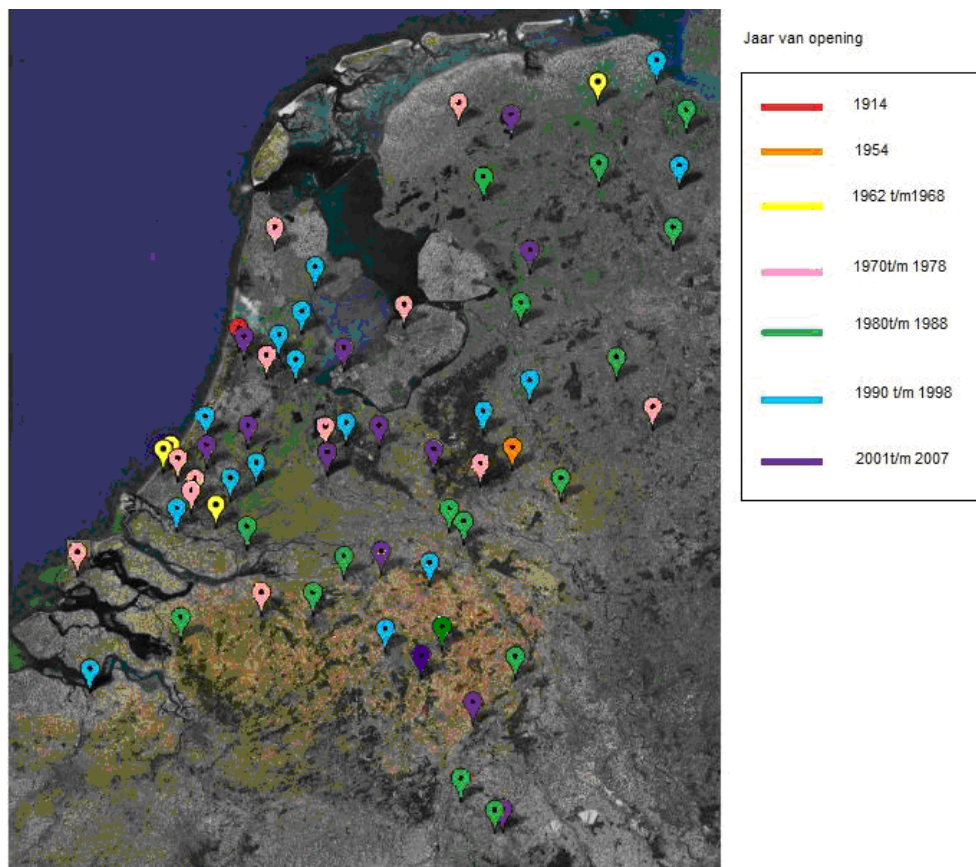
4. Resultaten

Dit hoofdstuk behandelt de resultaten van het onderzoek. Dit hoofdstuk begint met het beantwoorden van één van de belangrijkste geografische vragen: waar zie je het? Vervolgens een paragraaf over de bestaande associaties die leven in de samenleving. De volgende paragraaf gaat over de uitgangspunten bij het ontwerpen van een crematorium. Afsluitend wordt er een poging gedaan om een crematoriumarchitect aan te wijzen.

4.1. Positionering crematoria

In figuur 2 is de spreiding en het jaar van opening van crematoria in Nederland in kaart gebracht. Er is onderscheid gemaakt in verschillende periodes op basis van jaar van opening van crematoria. Door het gebruik van verschillende kleuren is het mogelijk om in één oogopslag te zien of de crematoria uit dezelfde periode in clusters zijn gebouwd. Bijvoorbeeld het cluster 1990t/m 1998 is afgebeeld in de kleur blauw. In het westen van het land is in deze periode een clustering te zien. Dit kan betekenen dat in deze regio de vraag naar crematies sterk groeide en de exploitanten insprongen op de vraag door het aanbod te vergroten.

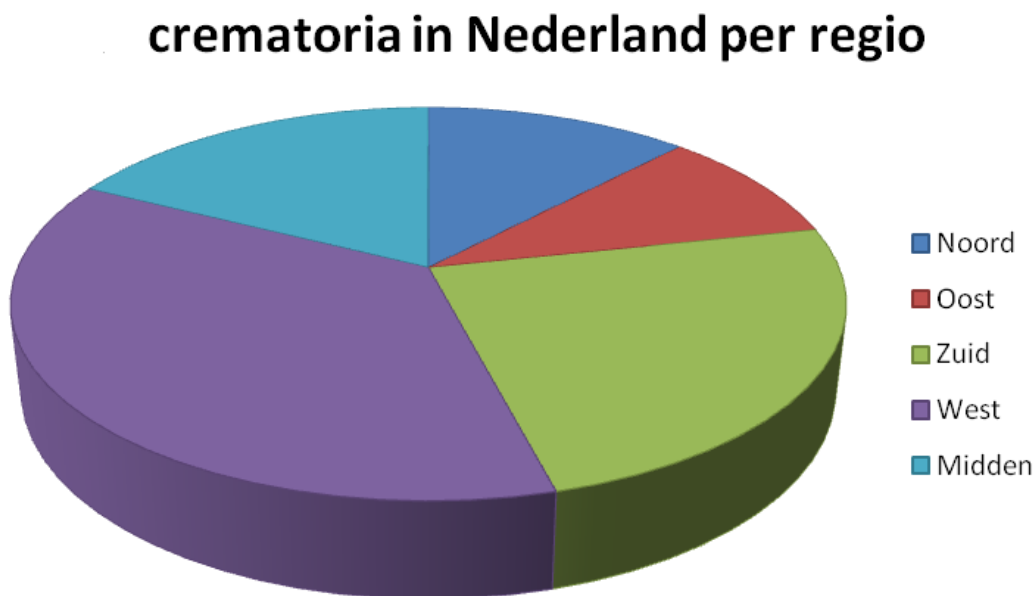
Figuur 2 Spreiding en jaar van opening

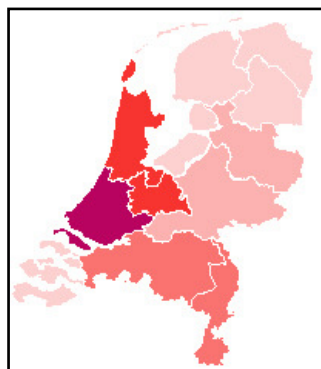
Bron: eigen bewerking database

In onderstaande figuur 3 wordt de verdeling van crematoria in Nederland uitgezet tegen de regio waarin zij zich bevinden. In het noorden van Nederland (Groningen, Drenthe, Friesland) zijn 12,2% van de crematoria gevestigd. Respectievelijk 9,5% voor het oosten van het land(Overijssel, Gelderland), 24,2 % voor het zuiden van het land(Limburg, Noord-Brabant), 36,5% in het westen van het land (Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland) en 17,6% in het midden van Nederland(Utrecht, Flevoland). Het hoge percentage crematoria in het westen van het land is te verklaren door de hoge bevolkingsdichtheid in dit gebied. In figuur 3 is de bevolkingsdichtheid in Nederland in het jaar 2005 te zien. De verspreiding van crematoria begon vanuit het westen van het land naar de rest van Nederland.

Figuur 3 Crematoria in Nederland per regio

Bron: eigen bewerking database

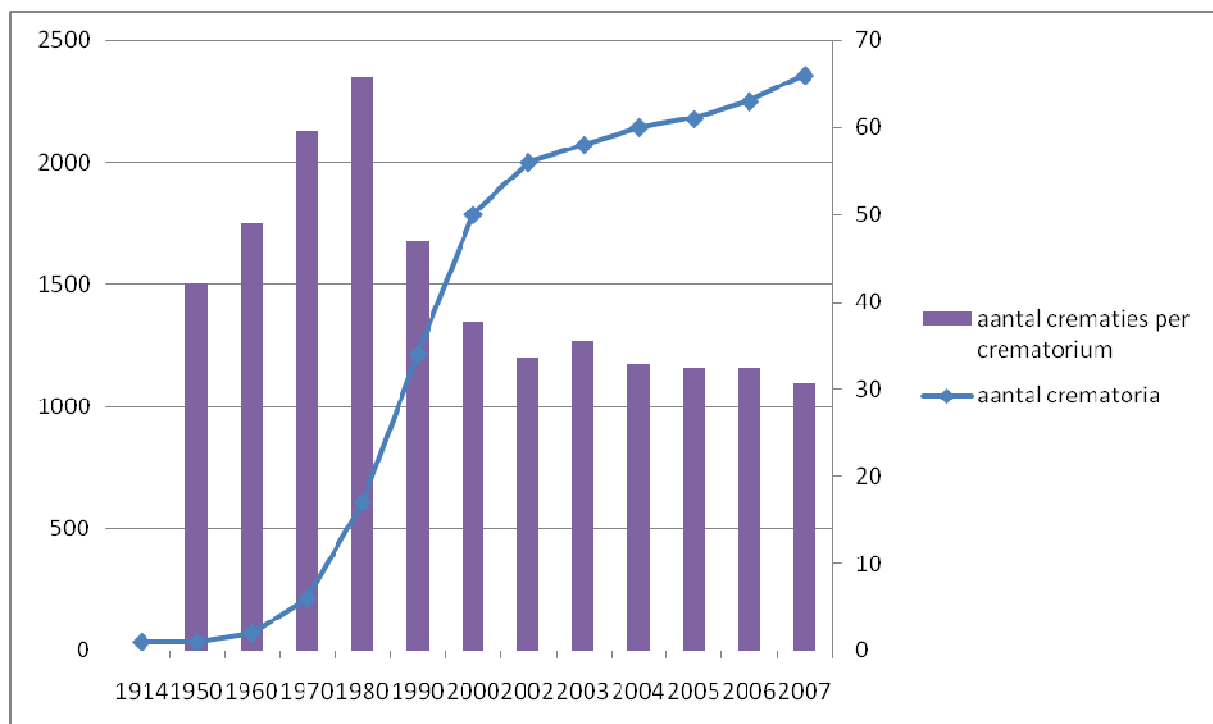

Figuur 4 Bevolkingsdichtheid

Bron: Nidi

Aan de hand van de database is er tevens een grafiek gemaakt met de jaartallen van opening. In de periode 1980 tot 2000 zijn er 33 crematoria bijgebouwd verspreid over Nederland. Tevens is in de grafiek het aantal crematies in een crematorium te zien. De grafiek is tot standgekomen door het aantal crematies per jaar te delen door het aantal crematoria in Nederland. De trend in het aantal crematies per crematorium zou verklaard kunnen worden doordat de vraag naar crematies groter is dan het aanbod van cremieren. Exploitanten proberen dit gat op te vullen door het bouwen van nieuwe crematoria. Doordat het aanbod stijgt hebben mensen meer keuze waar zij gecremeerd willen worden. Er treedt schaalverkleining op.

Figuur 5 Aantal crematies per crematorium en aantal crematoria

Bron: LVC, eigen bewerking

In het eerste cluster 1914-1980 komen er enkele crematoria bij. Het aantal crematies per crematorium blijft relatief hoog in deze periode zoals te zien is in figuur 5. In het tweede cluster 1980-2000 wordt er in korte tijd in dezelfde periode meerdere crematoria geopend. Hierdoor daalt het aantal crematies per crematorium en treedt de eerder genoemde schaalverkleining op.

De ontwikkeling van crematoria heeft niet stilgestaan. In Nederland blijft het percentage crematies ten opzichte van het percentage begrafenissen stijgen. Relatief steeds meer mensen verkiezen cremieren boven begraven. Dit heeft een aantal redenen. In het onderzoek van NIPO

‘Hoeveel vaart zit in de uitvaart’ uit 2000 blijkt dat het ‘gemak’ één van de belangrijkste redenen is.

Tabel 1 Hoeveel vaart zit in de uitvaart?

Voorkeur voor crematie of begraven	
- Crematie	42%
- Begrafenis	35%
- Weet niet	17%
- Geen voorkeur	5%
- Ter beschikking stellen aan de wetenschap	1%
De belangrijkste redenen om voor een crematie te kiezen	
- Geen grafonderhoud nodig	22%
- Geen (verplicht) grafbezoek	17%
- Ruimtewinst	12%
- Het vergaan van het stoffelijk overschot	9%
- Persoonlijke voorkeur	8%
- Crematie is definitief	8%

Bron: Uitvaart NIPO 2000

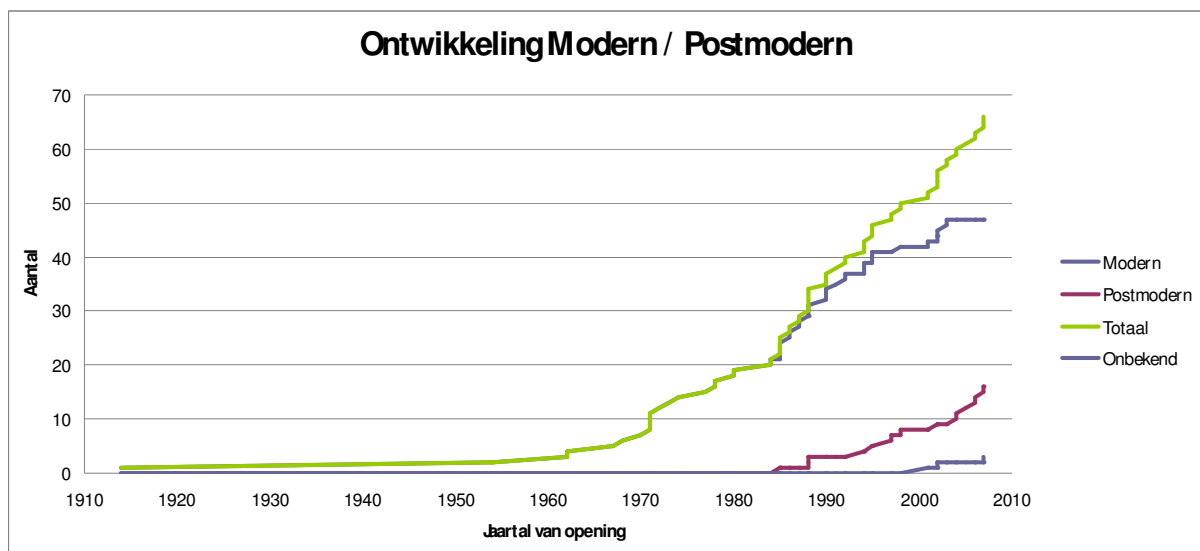
39% van de Nederlanders kiest voor crematie omdat er geen grafonderhoud nodig is en er geen (verplicht) grafbezoek noodzakelijk is. Het argument dat crematie ruimtewinst zou opleveren is voor 12% de belangrijkste reden om te kiezen voor crematie. Dit komt in overeenstemming met de ideeën gedurende de achttiende eeuw. Met de groeiende druk op begraafplaatsen in steden en het veranderende gedrag in de samenleving omtrent de dood werd crematie gezien als een efficiënte en hygiënische vorm van de verwijdering van lichamen (Howart & Leaman)

Ondernemers zagen een mogelijkheid voor het uitbreiden van het aantal crematoria in Nederland. Er komen steeds meer crematoria. Mensen hebben een keuze waar ze naar toe willen. Crematoria moeten zich gaan onderscheiden van elkaar om klanten binnen te halen. Er moet een nagedacht worden over de combinatie efficiëntie en creativiteit als het gaat om de vormgeving en inrichting van het gebouw.

De crematoria zijn in figuur 5 ingedeeld in groepen op basis van locatie en jaar van opening. Dit kan ook met de concepten modernisme-postmodernisme. In figuur 6 is de verdeling modernisme en postmodernisme weergegeven. Zoals in de figuur te zien is stijgt het aantal postmoderne crematoria ten opzichte van de moderne crematoria.

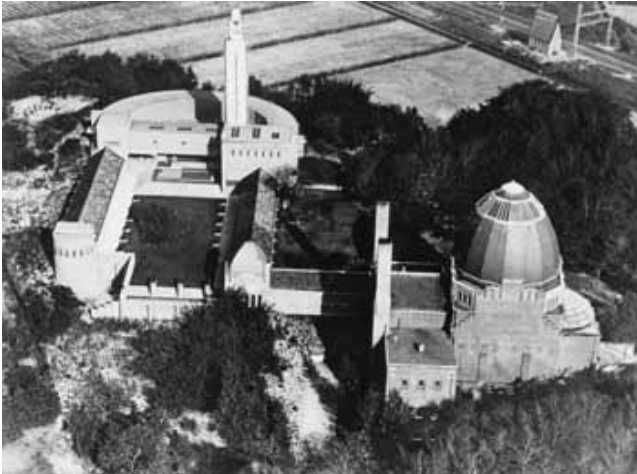
In de database is de verdeling modernisme en postmodernisme gemaakt. 72.7% van de crematoria valt onder het modernisme. De aspecten waarop gelet wordt bij de indeling in het tijdvak modernisme zijn: functionaliteit, generalisatie/ herhaalbaarheid. Met functionaliteit wordt bedoeld dat de architectuur het technische aspect van lijkverbranding dient en niet het emotionele aspect. In het modernisme staat rationaliteit centraal. Door het ontwerp van een crematorium eenvoudig te houden is het mogelijk deze gemakkelijk te herhalen in andere steden.

Figuur 6 Verdeling modernisme-postmodernisme

Bron: eigen bewerking database

Figuur 7 Crematorium Westerveld

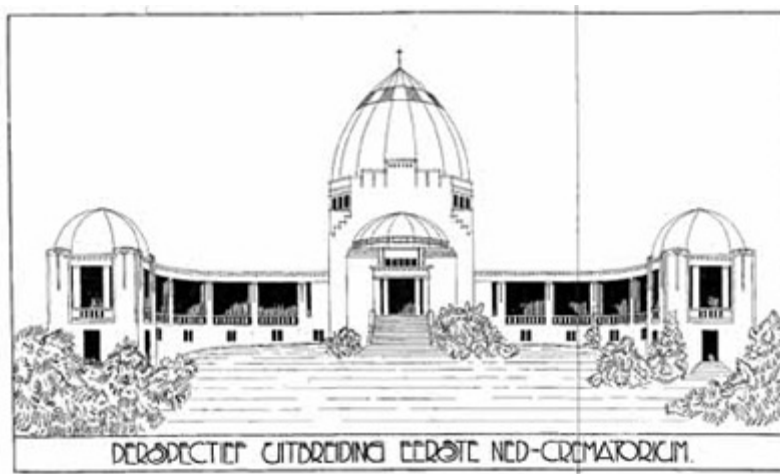

Het eerste crematorium gebouwd in Nederland is het crematorium Westerveld te Driehuis-Velsen in het jaar 1914. Architect van het crematorium Westerveld is Marius Poel. (Bron: www.bc-westerveld.nl)

In de twintiger en dertiger jaren werden er onder supervisie van de architect Dudok, een tweede aula en verschillende columbaria bijgebouwd. De architect Dudok noemde het

crematorium ooit: onverzettelijk, onverbiddelijk als het vraagstuk van leven en dood (Cappers 2002). Hier spreekt rationaliteit uit.

Figuur 8 Uitbreidingsplan (is niet doorgegaan)

Bron: www.bc-westerveld.nl

Dit crematorium wordt bestempeld als modern omdat het een zeer functioneel en rationeel gebouw is. Het uitbreidingsplan lijkt op het Amerikaanse Capitool. Dudok kan hiervoor gekozen hebben om mensen makkelijker aan het idee van een crematorium te laten wennen. Zij hebben een vergelijkbaar gebouw al eerder gezien op foto's. Het beeld is voor de mensen vertrouwd. Het Capitool en daarmee bijna automatisch het crematorium, stralen autoriteit uit. De sfeer beïnvloedt het gedrag van de mensen die zich in en rondom het gebouw bevinden.

Een voorbeeld van herhaalbaarheid is de vergelijking Crematorium Jonkerbos in Nijmegen en Crematorium Kranenburg in Zwolle. Mogelijk heeft het ontwerp van het crematorium in Schagen hiervoor als voorbeeld gediend.

Figuur 9 Jonkerbos

Figuur 10 Kranenburg

De twee crematoria zijn bijna identiek aan elkaar. Beide crematoria zijn in 1984 gebouwd. De Facultatieve B.V. is eigenaar van deze twee crematoria. Als er gekeken wordt naar een andere eigenaar bijvoorbeeld Yarden zie je een zelfde beeld. Figuur 11 is het crematorium in Schagen en is geopend in het jaar 1971. Zodra een ontwerp geslaagd is, wordt dit herhaald.

Figuur 11 Schagen

Bron: www.yarden.nl

26.3% van de bestaande crematoria in Nederland valt onder het postmodernisme. De aspecten waarop gelet is zijn: afwijkende architectuur, openheid, ruime opzet en keuzemogelijkheden. Een voorbeeld van afwijkende architectuur is het crematorium in Haarlem. Het crematorium is ontworpen door de architect Herman Zeinstra. In vergelijking met het moderne bouwen in Driehuis-Velsen is dit een ander soort van bouwen. Zoals in figuur 12 te zien is wordt er

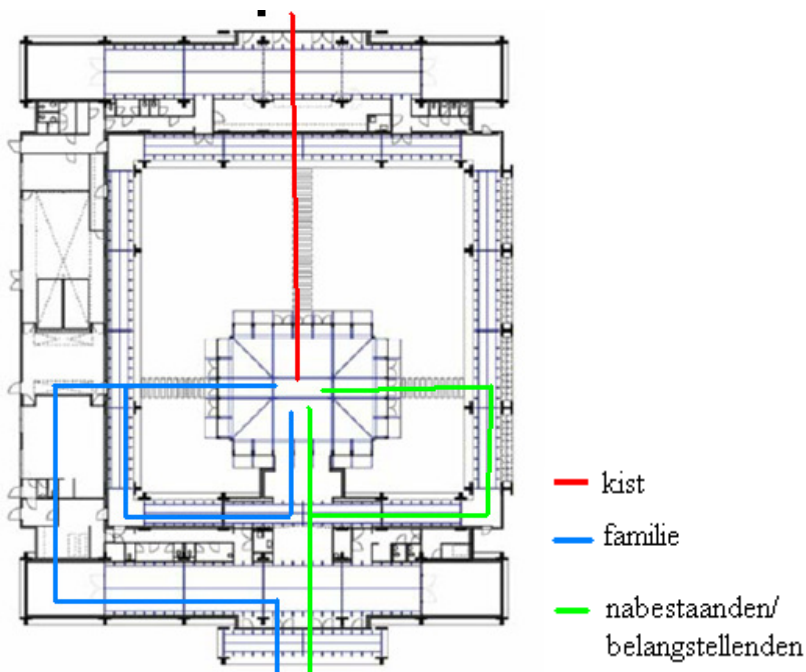
gebruik gemaakt van veel hout en glas. Hierdoor krijgt het crematorium een transparant uiterlijk. De architect verstoopt de functie van het gebouw niet maar geeft mensen de mogelijkheid om naar binnen kijken. Keuze is belangrijk in het concept postmodernisme. Hierbij kan gedacht worden aan routing. De routing wordt vormgegeven door een gang rondom het gebouw. Mensen kunnen zelf beslissen of zij naar binnen gaan of een moment van rust zoeken in de tuin.

Figuur 12 Haarlem

Bron: www.crematoriumhaarlem.nl

Figuur 13 Plattegrond Haarlem

Bron: Funerarium Amsterdam 2008

4.2. Associaties

Welke associaties roept een crematorium op bij mensen? Wat zijn de eerste woorden die bij mensen opkomen als ze denken aan een crematorium? Tijdens het college over plaats en associaties in de cursus Making Places september 2007 is het onderwerp 'Plaatsen van de dood' besproken. Aan een groep studenten Culturele Geografie werd de vraag gesteld om drie associaties op te schrijven met betrekking tot plaatsen van de dood. In totaal zijn er 113 associaties verzameld. In tabel 2 staan de meest voorkomende associaties die gegeven zijn door de studenten.

Tabel 2 Associaties over plaatsen van de dood

Associatie	Aantal	%
Stilte/Rust	11	9.7%
Verdriet	10	8.8%
Eng/Angst	7	6.2%
Donker	6	5.3%
Onheilspellend	4	3.5%
Eenzaamheid	3	2.7%
Kil	3	2.7%
Bloemen	2	1.8%
Totaal	46 van 113 associaties	

Bron: Making Place 2007

Zoals te zien is in tabel 2 is een groot deel van de associaties negatief geladen. Woorden als *stilte*, *verdriet* en *eng/angst* zijn de eerste associaties die opkomen bij de ondervraagde studenten. *Stilte* kan op verschillende manieren geïnterpreteerd worden, zowel positief als negatief. Een plaats kan gezien worden als een stille ruimte waar mensen zich kunnen terugtrekken waar zij even alleen kunnen zijn met hun verdriet. Mensen kunnen zich op een plaats ook heel alleen voelen. Dit roept een negatieve associatie op. *Bloemen* is een positieve

associatie over een in feite negatieve plaats. De sfeer is bepalend voor de betekenis die mensen aan de plaats 'crematorium' geven.

4.3. *Uitgangspunten*

Het uitgangspunt van een architect bij het ontwerpen van een crematorium zou moeten zijn het creëren van rust en een dragelijke beleving. Mensen komen naar het crematorium om afscheid te nemen en te rouwen. Tegelijkertijd moet er rekening gehouden worden met het technische aspect, het verwerkingen van lichamen. De praktische en emotionele kant van een crematorium wordt bewerkstelligd door middel van de vormgeving en inrichting van het gebouw. De architect van een crematorium moet een aantal belangrijke keuzes maken over de ruimtes in het gebouw.

4.3.1. Verwerking van het lichaam

Aan de ene kant zou een crematorium een praktische functie hebben. Het gebouw moet functioneel ingericht worden. De ruimtes die belangrijk zijn bij het verwerken van lichamen zijn: de entree van de kist, ovenruimte, de schoorsteen en het columbarium/de algemene nis.

Op welke plaats wordt de kist binnengebracht? Gebeurt dit in alle openheid door de hoofdingang te gebruiken of wordt het lichaam achterom gebracht zodat nabestaanden nog niet geconfronteerd worden met de kist. Grainger (2005) noemt een porte-cochère oftewel een toegangspoort een belangrijk element in de ontwerpen van Britse crematoria in de jaren vijftig van de vorige eeuw. Harold W.R. Orr onder andere architect van het crematorium in Oxford en Surrey gebruikt dit element.

Figuur 14 Porte-cochère

The Chilterns Crematorium, Amershorn, Surrey (1966), Harold R.W. Orr

Bron: Grainger 2005

De ovenruimte neemt een belangrijke plaats in, in het ontwerp van de architect. In feite is één van de pijlers in een crematorium het verbrandingsproces van het lichaam.

De uitvaartondernemer kan kiezen deze ruimte uitsluitend toegankelijk voor personeel te maken. Maar de ovenruimte zou ook een belangrijke ruimte kunnen zijn als het om afscheid nemen gaat. Veel mensen willen mee tot het punt dat de kist in de oven wordt geschoven. Dit kan worden gezien als een afsluiting voor de nabestaanden. De keuze die de architect moet maken is de keuze tussen het ontwerpen van een private of publieke ovenruimte. De schoorsteen is een confronterend element in het ontwerp van een crematorium. De schoorsteen geeft duidelijk de functie van het gebouw aan. De architect heeft de keuze de schoorsteen te verstoppen of duidelijk aan de buitenwereld te laten zien. Grainger (2005) haalt ook hier Harold W.R. Orr aan. Zijn mening over het ontwerp van de schoorsteen is *“the chimney, which needed to be thoughtfully designed, the solution being to avoid innate psychological revulsion without running to extremes by erecting an extravagant tower, merely to conceal a comparatively small flue.”* Hij bedoelt hiermee dat er goed nagedacht moet worden over het ontwerp van de schoorsteen en dat een architect in het achterhoofd de functie van de schoorsteen moet houden, namelijk het uitstoten van rook. Dit kan door middel van een relatief kleine pijp. Deze zou makkelijker te verbergen zijn. De schoorsteen zou niet als confronterend ervaren moeten worden door mensen. Zoals op de foto's in de database te zien is, is er op dit gebied geen trend aan te wijzen. De schoorsteen in Selwerderhof te Groningen staat prominent in beeld (database blz.48). In de innovatiestudie wordt de schoorsteen weggewerkt in het ontwerp.

Nadat de lichamen verbrand zijn, blijft as over. De architect zou voor deze resten een speciale ruimte moeten ontwerpen. Ontwerpt de architect een columbarium of wordt er gekozen voor strooivelden? Dit valt onder het inrichten van het landschap en is verder niet opgenomen in deze scriptie.

De ruimtes in een crematorium zijn onderling verbonden. Op welke manier doorloopt de kist het gebouw? De architect moet rekening houden met de routing door het gebouw. Routing betekent dat er een vaste, logische weg door het gebouw bestaat. Deze route kan aangegeven worden door middel van bordjes of mensen volgen de route onbewust doordat de inrichting van de ruimte hen dwingt een bepaalde richting op te gaan. Kiest de architect er voor om de routing van de kist achter de schermen plaats te laten vinden zodat de nabestaanden niet

onverwachts in contact komen met de kist of geeft hij of zij de routing een prominente plek in het gebouw.

4.3.2. Afscheid nemen

Naast de praktische functie heeft een crematorium ook een emotionele functie. De vormgeving en inrichting van crematoria kunnen helpen bij het verwerken van het verlies bij nabestaanden. De ruimtes die belangrijk zijn bij het rouwproces van nabestaanden zijn de ontvangstruimte en garderobe, familiekamer, de aula en de koffiekamer.

De eerste ruimte waar nabestaanden in contact komen met de inrichting van een crematorium is de entree. De ontvangstruimte en de garderobe kunnen als blikvanger of positieve afleiding gebruikt worden om de gedachten van de nabestaanden af te leiden van datgene wat komen gaat. Of er kan gekozen worden voor een rustige, sombere aankleding van deze ruimtes zodat nabestaanden in rust kunnen rouwen.

De volgende ruimte waar nabestaanden mee in contact komen is de familiekamer. De familiekamer heeft als functie dat de familie zich kan terugtrekken om samen te rouwen en zich klaar te maken voor de uitvaartdienst. De aankleding van deze ruimte is lastig omdat er rekening gehouden moet worden met verschillende stijlen, meningen en gevoelens van de familie. Wat voor de ene persoon als rustgevend ervaren wordt, kan voor de andere persoon juist als confronterend ervaren worden.

In deze paragraaf staat het onderdeel inrichting centraal. Na een literatuurstudie zijn er bepaalde elementen naar voren gekomen die belangrijk zijn voor het beantwoorden van de hoofdvraag hoe de vormgeving en in dit geval de inrichting kan bijdragen aan het rouwverwerkingsproces. In paragraaf 3.4 is een aantal kernwoorden geformuleerd die horen bij het modernisme en postmodernisme. De belangrijkste kernbegrippen zijn ‘rationaliteit’, ‘functioneel’, ‘generalisatie’ voor het modernisme; en ‘diversiteit’, ‘emoties/gevoel’, ‘keuzemogelijkheden’ voor het postmodernisme. Ook zijn in het artikel van Heijmen over therapeutic landscapes belangrijke aspecten genoemd zoals uitzicht, beschutting en geborgenheid en het oproepen van associaties. Om deze aspecten te kunnen vertalen naar de praktijk heeft de auteur deze vertaald naar ‘licht’, ‘ruimte’, ‘warme kleuren’ en ‘openheid’.

In het ontwerp wordt de ruimtelijke ervaring van de bezoeker als uitgangspunt genomen door de nadruk te leggen op architectonische elementen die rust geven en door confronterende

elementen zoals de schoorsteen en de ovenruimte op de achtergrond te plaatsen. Om elementen te benadrukken kan er gewerkt worden met kleur, licht en materialen.

4.3.3. Kleur

De laatste decennia is er een enorme opkomst merkbaar van zintuiglijke marketing. Bij zintuiglijke marketing worden de zintuigen van de consument geprikkeld om zo waarde te creëren en de consument te bereiken en te beïnvloeden. Er wordt getracht een gedrag bij de consument uit te lokken, niet meer enkel door traditionele marketingmiddelen zoals promoties en advertenties, maar ook door het gehoor, de geur en andere zintuigen van de consument aan te spreken. Het is bekend dat kleur een emotionele reactie bij de mens teweeg kan brengen en de stemming van personen kan bepalen. Kleuren kunnen opwinden, schrik aanjagen, kalmeren en opvrolijken. Warme kleuren zoals geel, rood en oranje zouden een aangenaam gevoel opwekken. Koude kleuren daarentegen zoals blauw en groen zijn rustgevend (Hoyer en MacInnes 2004). Lichte kleuren zouden als positiever worden ervaren (Verweire, 2004). De waardering voor een kleur hangt nauw samen met de associatie die men erbij heeft. Sommige kleuren passen niet bij een bepaalde soort winkel of product en sommige producten worden juist geassocieerd met bepaalde kleuren. Zo zal een fles ketchup beter rood zijn dan blauw door de associatie tussen tomaten en rood.

Bij de inrichting van een crematorium kan er rekening gehouden worden met de kleurenpsychologie. Voor een aangenaam gevoel zouden er warme kleuren gebruikt kunnen worden.

Figuur 15 Oude situatie

Figuur 16 Nieuwe situatie

Bron: www.yarden.nl

4.3.4. Licht

De sfeer in een ruimte wordt mede bepaald door licht. Dit gebeurt op verschillende schaalniveaus. Het eerste schaalniveau is het zicht van mensen. Mensen willen zich niet opgesloten voelen in ruimte. Zij willen graag naar buiten kunnen kijken. De architect kan hier rekening mee houden in zijn of haar ontwerp door het gebruik van veel glas. Het tweede schaalniveau in de inrichting is zowel natuurlijk als kunstmatig licht. Er kan nagedacht worden over het feit dat mensen zelf kunnen kiezen hoeveel licht zij toelaten in de ruimte. Dit kan aan de hand van gordijnen en luxaflexen voor de ramen maar ook door dimmers op lampen aan te sluiten. Keuzemogelijkheden zijn hier belangrijk. Familie kan het licht aanpassen aan hun gemoedstoestand. Willen zij genieten van enige privacy sluiten zij zich af van de wereld door de jaloezieën te sluiten. Willen zij graag contact met mensen dan hangt er niets voor de ramen.

4.3.5. Materialen

De gebruikte materialen moeten uitnodigend zijn om aangeraakt te worden door de bezoekers van het crematorium. Hierbij kan gedacht worden aan zachte stoffen, comfortabele stoelen en banken en het gebruik van natuurlijke materialen. In plaats van stoelen kunnen er banken worden geplaatst zodat de armleuning geen belemmering vormt bij het zoeken van contact. Het wordt makkelijker lichamelijk contact te vinden. Dit zal ook interactie onder personen beïnvloeden.

4.3.6. Nazitten

Praten met andere nabestaanden en belangstellenden kan helpen het verlies te verwerken. In een crematorium kan een ruimte gecreëerd worden waar mensen plaats kunnen nemen en op hun gemak en in alle rust met elkaar kunnen praten. Een voorbeeld hiervan is een Grand Café. Hier wordt een uitgebreide catering aangeboden zodat mensen het gevoel krijgen dat ze alle tijd hebben om te beginnen aan het rouwverwerkingsproces. Mensen hebben dan niet het idee dat zij weg moeten omdat de volgende groep wacht. De zogenaamde associatie 'lopende band idee' wat veel mensen nog altijd hebben bij een crematorium zou hierdoor vermeden kunnen worden.

4.3.7. Ovenruimte als publieke ruimte

Veel crematoria hebben hun inrichting gerenoveerd en aangepast aan de huidige eisen van mensen. Er is geprobeerd een gezellige sfeer te creëren zonder afbreuk te doen aan het feitelijke gebeuren. Een voorbeeld is de ovenruimte in te richten als een publieke ruimte.

Mensen hebben vrij toegang tot deze ruimte en kunnen zelf kiezen of zij bij het verbrandingsproces aanwezig willen zijn. De ovenruimte zoals te zien is in figuur 17 is al aangepast voor het ontvangen van publiek.

Figuur 17 Ovenruimte Velsen

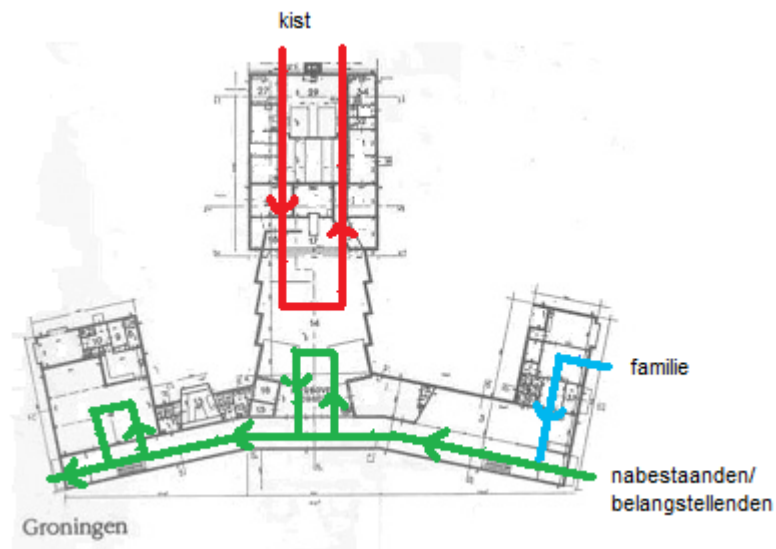
Bron: www.bc-westerveld.nl

4.3.8. Routing

Door middel van de inrichting kan een persoon door het gebouw rondgeleid worden. Een bekend voorbeeld is de routing door een supermarkt. Mensen worden met hun winkelwagentje door alle gangpaden geleid. A-merken staan op ooghoogte en snoep wordt bij de kassa op de hoogte van kinderoogen gelegd. Het doel van de routing is te zorgen dat mensen zoveel mogelijk kopen (www.minvws.nl).

In een crematorium is een soortgelijk proces gaande. In korte tijd moet een groep mensen door het gebouw rondgeleid worden. Zij worden eerst opgevangen in de ontvangstruimte of in de familiekamer. Vervolgens begint de ceremonie in de aula en wordt de ceremonie afgesloten in de koffiekamer. In grote crematoria zijn er gemiddeld 6 crematies per dag (Booij manager Selwerderhof in Groningen). Belangrijk in dit geheel is de planning en logistiek. In figuur 15 staat de routing door het crematorium Selwerderhof in Groningen

Figuur 18 Routing Selwerderhof

Bron: Wegerif 1960

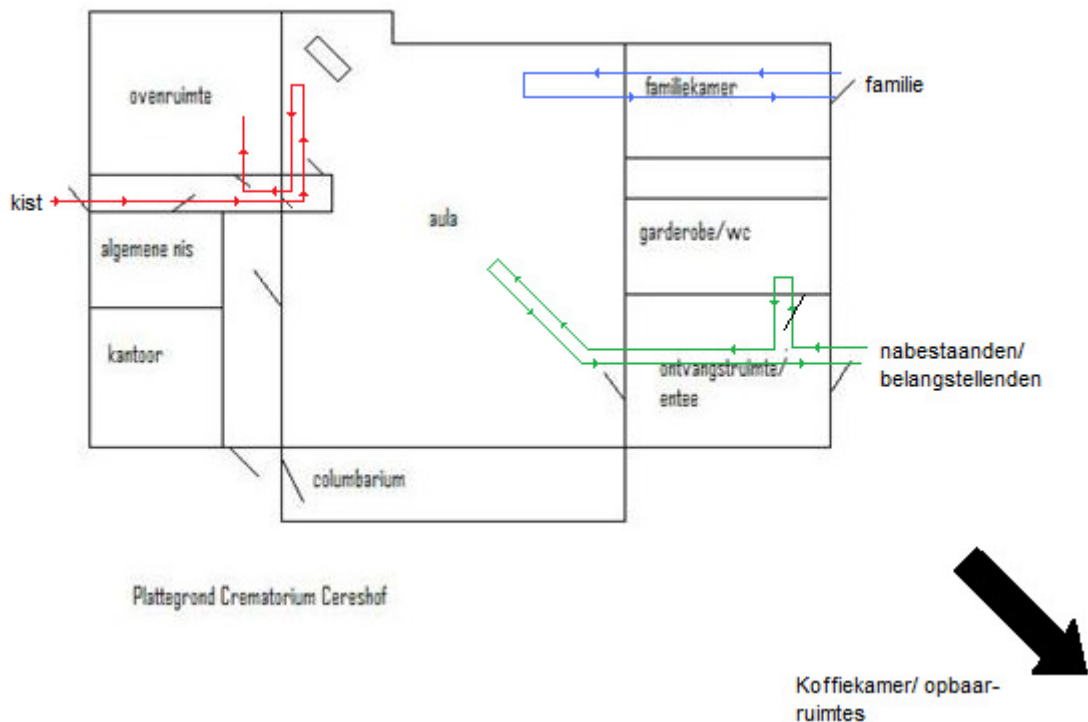
Twee uitgangspunten van de architect Wegerif bij het ontwerpen van het crematorium Selwerderhof waren:

- De kist wordt op het podium geplaatst zonder de aanwezigheid van de familie.
- De kist wordt niet bij de hoofdingang binnengebracht.

De route van de kist verschilt met de route die de familie en nabestaanden/belangstellenden volgen. Het achterliggende idee is de confrontatie uit te stellen tussen de familie en de overledenen tot in de aula (Wegerif 1960). In dit ontwerp in Groningen komen de mensen niet twee maal in dezelfde ruimte. Hierdoor is de doorstroom snel en kan er zo efficiënt mogelijk omgegaan worden met de tijdsplanning van het aantal crematies per dag.

In het crematorium Cereshof in Stadskanaal is de routing anders. In figuur 16 is de plattegrond te zien.

Figuur 19 Routing Cereshof

Bron: eigen bewerking

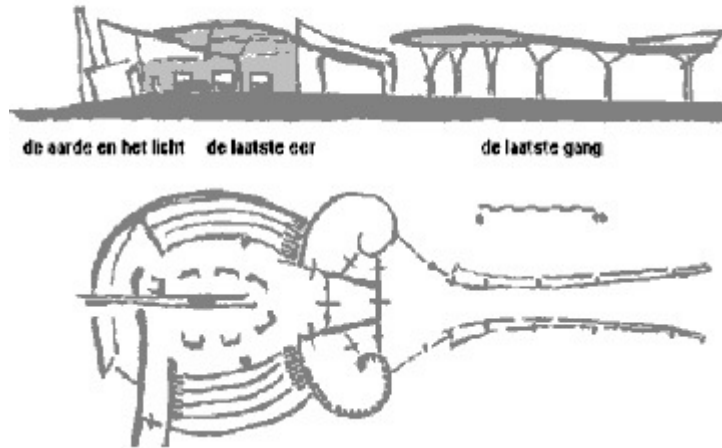
In dit figuur is te zien dat de mensen wel terug komen in de ruimte waar ze eerder zijn geweest. Nu is dit een klein crematorium met gemiddeld 7 crematies per week (Venema, manager Cereshof in Stadskanaal). De overeenkomst met het crematorium Selwerderhof is de gescheiden route van kist en familie en nabestaanden/belangstellenden.

In de innovatiestudie van Oterdoom is een zelfde routing te zien. Het motto bij dit ontwerp is: 'De architectuur dient vooral de nabestaanden'.

Het ontwerp is in te delen in drie fasen:

1. De laatste gang
2. De laatste eer
3. De aarde en het licht

Figuur 20 Plattegrond innovatiestudie

Bron: www.vortex-architecten.nl

Centraal in de eerste fase is de vormgeving van de laatste gang. De architect wil duidelijk maken dat de uitvaart zich losmaakt van het dagelijkse leven. De gang is verhoogd zodat de mensen zich letterlijk losmaken van de wereld en het dagelijkse leven. De kist wordt langs een lange rechte lijn geleid, doorgaand van oprijlaan tot na het moment dat de kist uit de ceremonie beweegt. In de tweede fase is de vormgeving en inrichting van de wachtruimten belangrijk. Doordat deze ruimten spiraalvormig zijn, beschermt met een laag plafond en de andere ruimte met een hoog plafond, hebben de nabestaanden de mogelijkheid de sfeer van de ontmoeting te bepalen door de plek die ze in deze ruimte kiezen. In de aula komen ronde ruimtevormen terug: met concentrische ringen zijn familie en belangstellenden op een amfitheater rond de kist geschaard. Doordat de muren achterover hellen ontstaat er een kom-idee waardoor er intieme sfeer gecreeërd wordt.. Na de ceremonie (de derde fase) gaat de rechte lijn dalen verder naar de erachter gelegen ovenruimte en uiteindelijk symbolisch omhoog door de rook van de schoorsteen.

Figuur 21 Zijaanzicht innovatiestudie

Bron: www.vortex-architecten.nl

4.4. Crematoriumarchitect?

Één van de vragen gesteld bij het opzetten van de database is: ‘Bestaat er een architect gespecialiseerd in het ontwerpen van crematoria in Nederland?’. De database is op dit gebied onvolledig. De eerste stap was het internet afzoeken naar de architect. De informatie op internet op dit gebied was niet toereikend. De tweede stap was contact opnemen met het desbetreffende crematorium. Het personeel van crematoria wisten niet altijd de architect.

Tabel 3 Crematoriumarchitect?

<i>Architect</i>	<i>Crematorium</i>	<i>Architectuurstroming</i>
Wegerif	Groningen 1962 Haarlem 2002 (ontwerp afgewezen) Project is overgenomen door Atelier Zeinstra van der Pol BV	Modernisme
Wils en Meijssen	's Gravenhage (1962) 's Gravenhage (1967)	Modernisme
Dingemans	Utrecht (1970) Heerenveen (1988) in samenwerking met H.M. Fennis van Architectenbureau De	Modernisme

	Vlaming,	
Povše	Geleen (1985) Eindhoven (1997)	Postmodernisme
GSGArchitecten	Terneuzen (1990) Nieuwegein (2003)	Modernisme

Bron: eigen bewerking database

Dé crematoriumarchitect bestaat niet. Enkele architecten hebben zich twee keer gewaagd aan het ontwerpen van een crematorium maar het is geen specialisatie. Een mogelijke verklaring hiervoor is het feit dat het ontwerpen van een crematorium weinig prestigieus is in de architectenwereld. Peter Oterdoom van het Vortex-architectenbureau geeft aan dat zijn innovatiestudie veel enthousiasme heeft opgeroepen in de samenleving maar hij heeft nauwelijks reactie gehad van andere architecten.

5. Conclusie

5.1. Beantwoording van de deelvragen

In dit laatste hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de deelvragen zoals gesteld in hoofdstuk 1 met als doel antwoord te krijgen op de onderzoeksvraag.. Verder worden in dit hoofdstuk suggesties gedaan voor vervolgonderzoek.

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden zijn er diverse deelvragen gesteld die hieronder worden beantwoord. De deelvragen die bij deze hoofdvraag zijn opgesteld zijn:

1. Welke crematoria bestaan er in Nederland?

a. Waar zijn de crematoria gesitueerd in Nederland?

Het eerste crematorium is gebouwd in Driehuis-Velsen in 1914. Het heeft 40 jaar geduurd voordat het tweede crematorium in Dieren geopend werd. Vanaf de jaren '70 van de vorige eeuw werd er gemiddeld één crematorium per twee jaar geopend verspreid over het land. In de jaren '80 vond er een explosieve groei plaats van crematoria. De vraag naar cremieren groeide en het aanbod moest meegroeien met deze vraag. Inmiddels zijn in heel Nederland crematoria te vinden.

b. Welke associaties bestaan er over crematoria?

De associaties die er bestaan over crematoria zijn over het algemeen negatief. Als de vraag wordt gesteld wat de eerste drie woorden zijn waar men aan denkt bij een crematorium, komen antwoorden als 'stilte', 'verdriet' en 'angst/eng'. Het gebouw wordt geassocieerd met een droevige gebeurtenis in het leven van mensen.

c. Wat zijn de uitgangspunten bij het ontwerpen en inrichten van een crematorium?

Uitgangspunten bij het ontwerpen en inrichten van een crematorium zijn de twee verschillende functies van het gebouw. Aan de ene kant moet het crematorium ingericht worden om de lichamen te verbranden. Dit is het technische aspect. Aan de andere kant is het emotionele aspect. Zoals in de associaties terugkomt wordt het crematorium geassocieerd met een droevige gebeurtenis, afscheid nemen van een dierbare. Bij de vormgeving en inrichting kan worden nagedacht over het in goede banen leiden van het verwerken van het verlies.

d. Is er een architect gespecialiseerd in het ontwerpen van crematoria in Nederland?

In Nederland is er geen crematoriumarchitect aan te wijzen. Bij veel architecten is het bij één ontwerp gebleven. Sommige architecten hebben er twee ontworpen maar geen enkele architect heeft zich gespecialiseerd in het ontwerpen van crematoria.

2. In hoeverre kan de vormgeving van een crematorium hulp bieden bij het rouwverwerkingsproces en in welke elementen uit zich deze hulp?

De aandacht verschuift van de overledene naar de nabestaanden. In plaats van te proberen de dood te verstoppen is het taboe gedeeltelijk verdwenen. Bij betekenisvolle gebouwen wordt de architectuur gebruikt om het gebouw een bepaalde sense of place te laten uitstralen. Bij het zien van een crematorium moeten de nabestaanden zich op hun gemak voelen. Ditzelfde gevoel moeten mensen ook hebben in het gebouw. Zodra mensen zich op hun gemak voelen in een gebouw kan een begin gemaakt worden met het verwerken van het verlies.

3. In hoeverre kan de inrichting van een crematorium hulp bieden bij het rouwverwerkingsproces en in welke elementen uit zich deze hulp?

In de inrichting is een verschuiving te zien van een onpersoonlijke, kille sfeer naar een meer huiskameridee waar mensen zich meer op hun gemak voelen.. Op verschillende manieren kan gezorgd worden voor een gezellige, ontspannen en intieme sfeer. Met behulp van kleur, licht en materialen is het mogelijk dit te verwezenlijken.

5.2. Algemene conclusie

De algemene conclusie geeft antwoord op de hoofdvraag:

Hoe kan de vormgeving en inrichting van crematoria in Nederland het rouwproces beïnvloeden?'

Concluderend kan worden gesteld dat een crematorium twee functies moet vervullen. Aan de ene kant heeft het crematorium een praktische functie. Het verbranden van lichamen is het technische aspect van een crematorium en houdt de onderneming draaiende. Aan de andere kant heeft het crematorium een emotionele functie. Mensen komen om afscheid te nemen van een nabestaande en worden geconfronteerd met de dood. De confrontatie is niet te vermijden maar de confrontatie kan wel verzacht worden. Vormgeving en inrichting spelen daarin een belangrijke rol.

Het vinden van het juiste evenwicht tussen het technische aspect en het emotionele aspect is bepalend voor 'goed' crematorium.

Op welke manier mensen gebeurtenissen ervaren en hoe zij crematoria beoordelen, verschilt per individu. Voorbeeld: voor de ene persoon kan de architectuur van de schoorsteen confronterend werken en voor de andere persoon is het een duidelijk element van het definitieve afscheid. Het is zaak dat de architect een balans probeert te vinden. Het is onmogelijk om een crematorium te ontwerpen waar iedereen gelukkig mee is. De vormgeving en inrichting kunnen helpen bij het verwerken van rouw maar ook juist tegenwerken.

De vormgeving en inrichting van een crematorium is medebepalend voor een al dan niet goed begin van het rouwproces. Aangezien dit een langdurig proces is, speelt het proces zich niet in zijn geheel af in het crematorium, maar maken mensen daar een begin. Als mensen zich niet op hun gemak voelen maken zij een valse start met het verwerken van het verlies.

De vormgeving en inrichting kunnen helpen bij het verwerken van het verlies van een dierbare. Mensen hebben verschillende meningen, opvattingen en gevoelens. Het is dus moeilijk aan te geven hoe het ideale crematorium er uit zou moeten zien. Belangrijk om in het achterhoofd te houden als architect is dat mensen zich graag ergens thuis willen voelen. Door bepaalde rustgevende elementen mee te nemen in het ontwerp kan dat gevoel gerealiseerd worden. Compleet thuis voelen in een crematorium is moeilijk te realiseren omdat mensen verschillenden betekenissen toekennen aan de plaats crematorium.

5.3. Aanbevelingen voor verder onderzoek

Een aanbeveling voor verder onderzoek is het opnemen van het element landschap. Deze scriptie heeft zich vooral gericht op de vormgeving en inrichting van crematoria. In de literatuur kwam het onderwerp 'landschap' ook naar voren waaronder herdenkingstuinen en de inrichtingen van strooivelden. Het element landschap is niet behandeld. Het onderzoek heeft zich niet gericht op de relatie plaats en landschap, terwijl dit ook bepalend kan zijn voor een architect en sense of place. Door de factor tijd werd ik beperkt in het doen van nader onderzoek van het onderwerp 'landschap'. Voor vervolgonderzoek is het verdiepen van dit element aan te raden. Te allen tijde kan de database bijgehouden worden zodat deze up-to-date blijft.

6. Literatuurlijst

- Ariès, P. 1977, *L'homme devant la mort* Éditions du Seuil, Paris.
- Baarda, D.J. & Goede, M.P.M. (1997) *Basisboek Methoden en Technieken*, Groningen
- Baudrillard, J. 1993, *Symbolic exchange and death* SAGE Publications, London [etc.].
- Blunt A., Dowling R. *Home* (2006) Routledge London
- Braster, J.F.A. (2001) *De kern van casestudy's*
- Cappers, W. (2002) "Van zielloos tot beziend – funeraire architectuur in historisch perspectief," in *uitvaartcultuur als ontwerpogave: situering en architectuur van funeraire functies in een veranderende samenleving; een ideeënprijsvraag voor studenten*, H. Hekkema, ed., Zwolle Esselink Stichting pp.29-58
- Cresswell T., (2005) *Place a short introduction* Blackwell Publishing Oxford
- Curl, J.S. (2002) *Death and architecture: an introduction to funerary and commemorative buildings in the Western European tradition, with some consideration of their settings*, Stroud, Sutton
- Gesler, W.M., (1993) *Therapeutic landscapes: theory and a case study of Epidaurus, Greece*. *Environment and Planning D: Society and Space* 11, pp. 171-189
- Grainger H. (2000) *Golders Green Crematorium and the architectural expression of cremation Mortality* Vol. 5, No.1
- Grainger H., (2005) *Death redesigned; British Crematoria: History, Architecture and Landscape'*
- Groenendijk P., Vollaard P., Rook P. (1998) *Gids voor Moderne Architectuur in Nederland*
- Groote P. (2008) *college Health & Place*
- Hartog den F., Van Sluijs, E. (1995), *Onderzoek in organisaties, methodologische reisgids*, Van Gorcum, Assen
- Heijmen P. *Healing Environment Wetenschap of boerenwijsheid* College Bouw

- Howart G., Leaman O. Encyclopedica of death and dying
- Jackson, W. (1989) *Maps of meaning*. Unwin Hyman, London
- Jorgensen B.S., Stedman R.C. (2001) *Sense of place as an attitude: lakeshore owners attitudes toward their properties* Journal of Environmental Psychology vol. 21 pp.233-248
- Klaassens, M (2004) Onderzoeksvoorstel, Groningen
- Linde van der E., Stall E. (2004), *Een onderzoek onder gedetineerde overvallers*, afstudeerscriptie aan de faculteit der sociale wetenschappen, Erasmus Universiteit Rotterdam <https://ep.eur.nl/scripties/bitstream/2105/3518/1/SOCscriptie003.pdf> laatste keer bezocht op 2 september 2008
- Munnik R., van Vliet B. (2008) Funerarium Amsterdam initieel ontwerpen
- Neuman W.C. (2003), *Basics of social research. Qualitative and Quantitative Approaches*. Boston: Pearson.
- Pitte J. (2004) A short cultural geography of death and the dead *GeoJournal* vol. 60 pp. 345-351
- Poelman A. (2001), 'A queer sense of place, Brighton experienced by LGBTmigrants' Afstudeerscriptie van Rijksuniversiteit Groningen
- Pursell T. (2003) The burial of the future: modernis architecture and the cremationist movement in Wilhelmine Germany *Mortality*, vol. 8, no 2 Brunner Routledge
- Ritzer, G. 2004, *The Mcdonaldization of society*, revised new century edition, revised edition edn, Pine Forge Press, Thousand Oaks.
- Robben, A. 2004, *Death, Mourning, and Burial, A Cross-Cultural Reader* Blackwell Publishing.
- Silverman D. (2000), *Doing qualitative research: a practical handbook* London: Sage Publications.
- van Steen P.J.M. & Pellenbarg P.H. (2006) *The Netherlands in maps Dath and space in the Netherlands* Tijdschrift voor economische en Sociale Geografie vol.97, no 5, pp 623-635
- Swanborn P.G. (1991), *Basisboek sociaal onderzoek* Meppel: Boom.

Tuan Y. Space and place; the perspective of experience (1977) Edward Arnold Ltd. London

Twentyman A.R. (1955) The design and layout of crematoria

Valentine G. (1997), 'Tell me about...: using interviews as a research methodology' in Eyles J., Smith D. *Qualitative methods in human Geography*, Cambridge: Polity Press p. 110-126.

Wegerif A.H. (1960) *Ontwerp voor crematorium te Groningen* Bouw vol. 15 no. 19 pp.564-565

Worpole K., (2003) Last landscapes the architecture of the cemetery in the West Reaktion London

Williams, A., (1998a) Therapeutic Landscapes the dynamic between place and wellness university of america, Oxford

Williams, A., (1998b) *Therapeutic landscapes in holistic medicine* Soc. Sci.Med. vol 46, No 9 pp. 1193-1203

Bezochte sites

www.amersfoort.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.bc-westerveld.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.beukenhofschiedam.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.boskamp.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.crematoriumalphenaandenrijn.nl

www.crematoriumbergenopzoom.nl laatst bezocht 9 juli 2008

www.crematoriabest.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.crematoriumdieren.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.crematoriumhaarlem.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.crematoriumhoorn.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.crematoriumjonkerbos.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.crematoriumkranenburg.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.crematoriummeerdijk.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.crematoriumterneuzen.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.crematoriumtilburg.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.crematoriatwente.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.dela.nl laatst bezocht op 5 juli 2008

www.denenrust.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.destentor.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.dordrecht.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.guv.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.minvws.nl laatst bezocht op 13 september 2008

www.monuta.nl: laatst bezocht op 27 juni 2008

www.moscowa.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.nieuwsbank.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.pc.nl : laatst bezocht op 5 juli 2008

www.rhynhof.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.rotterdam.nl: laatst bezocht op 9 juli 2008

www.rouw.nl :laatst bezocht op 1 juni 2008

www.rug.nl: laatst bezocht op 8 juli 2008

www.ugchelen.org/heidehof.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.uitvaart.nl : laatst bezocht op 8 juli 2008

www.uitvaartbranche.nl: laatst bezocht op 7 juli 2008

www.uitvaartcentrumoostgroningen.nl laatst bezocht op 9 juli 2008-07-09

www.uitvaarthulp.wordpress.com laatst bezocht op 9 juli 2008

www.uitvaartkaart.nl : laatst bezocht 2 juni 2008

www.uitvaart-vantellingen.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.vortex-architectenbureau.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.westgarde.nl: laatst bezocht op 9 juli 2008

www.yarden.nl: laatst bezocht op 5 juli 2008

www.zegestede.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

www.zuylen.nl laatst bezocht op 9 juli 2008

7. Bijlage Database

Crematorium Westerveld

Locatie: Driehuis-Velsen

Eigenaar: De Facultatie B.V.

Architect: Marius Poel & P. Kramer;
verbouwing Dudok

Jaar van opening: 1914

Bron: www.bc-westerveld.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Dieren

Locatie: Dieren

Eigenaar: De Facultatie B.V.

Architect: H.C.P. Nuyten

Jaar van opening: 1954

Bron: www.crematoriumdieren.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Selwerderhof

Locatie: Groningen

Eigenaar: Yarden

Architect: Wegerif

Jaar van opening: 1962

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Nieuw Eykenduinen

Locatie: 's Gravenhage

Eigenaar: Yarden

Architect: Wils en Meijssen

Jaar van opening: 1962

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Ockenburg

Locatie: 's Gravenhage

Eigenaar: Yarden

Architect: Wils en Meijssen

Jaar van opening: 1967

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Rotterdam Zuid

Locatie: Rotterdam

Eigenaar: Yarden

Architect: Apon, vd Berg, Ter Braak en Tromp; Brakel

Jaar van opening: 1968

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Daelwijck

Locatie: Utrecht

Eigenaar: Yarden

Architect: J.W. Dingemans

Jaar van opening: 1970

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Westgaarde (Osdorp)

Locatie: Amsterdam

Eigenaar: P.C. Hooftgroep

Architect: H. Salm Premark Advies & Architectuur

Jaar van opening: 1971

Bron: www.westgaarde.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Enschede

Locatie: Enschede

Eigenaar: Crematoria Twente/ Oost Nederland B.V.

Architect: J.H Sluijmer

Jaar van opening: 1971

Bron: www.crematoriatwente.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Schagerkogge

Locatie: Schagen

Eigenaar: Yarden

Architect: P.H. Tauber, P. Blaauboer

Jaar van opening: 1971

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Goutum

Locatie: Goutum

Eigenaar: Yarden

Architect: A. van Linge

Jaar van opening: 1971

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Eikelenburg

Locatie: Rijswijk (ZH)

Eigenaar: Yarden

Architect: van Lucas

Jaar van opening: 1972

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Ólandhorst

Locatie: Rijswijk (ZH)

Eigenaar: Yarden

Architect: onbekend

Jaar van opening: 1973

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Moscowa

Locatie: Arnhem

Eigenaar: De Facultatieve B.V.

Architect: onbekend

Jaar van opening: 1974

Bron: www.moscowa.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Hofwijk

Locatie: Rotterdam

Eigenaar: Gemeente.

Architect: Ab Oosterhof

Jaar van opening: 1977

Bron: www.rotterdam.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Zuylen

Locatie: Breda

Eigenaar: Zuylen-
Uitvaarverzorging, Crematorium en
Begraafplaatsen

Architect: Bollen, Coumans, Schuit
& Van Eck

Jaar van opening: 1978

Bron: www.zuylen.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Middelburg

Locatie: Middelburg

Eigenaar: Gemeente

Architect: Renovatie Archikon
Architecten Jovita Dorigo

Jaar van opening: 1978

Bron:
www.uitvaarthulp.wordpress.com

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Boskamp

Locatie: Assen

Eigenaar: Stichting "De Boskamp"
en de Facultatieve B.V.

Architect: onbekend

Jaar van opening: 1980

Bron: www.boskamp.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Heerlen

Locatie: Heerlen

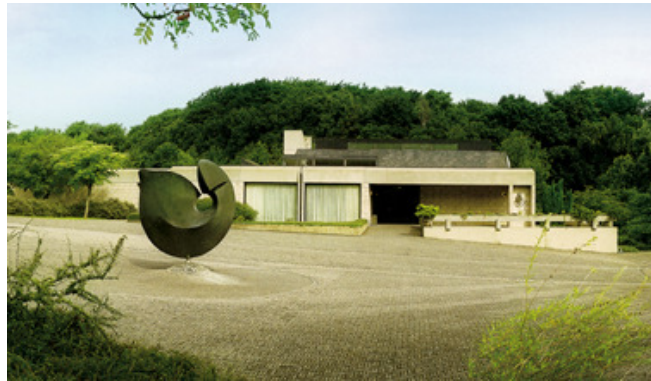
Eigenaar: Yarden

Architect: inrichting Concepts & Imagesv

Jaar van opening: 1980

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Jonkerbos

Locatie: Nijmegen

Eigenaar: De Facultatieve B.V.

Architect: onbekend

Jaar van opening: 1984

Bron:
www.crematoriumjonkerbos.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Kranenburg

Locatie: Zwolle

Eigenaar: De Facultatieve B.V. en Monuta

Architect: W.B.M. Beumer

Jaar van opening: 1984

Bron:
www.crematoriumkranenburg.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Nedermaas

Locatie: Geleen

Eigenaar: Dela

Architect: Iwan Povše

Jaar van opening: 1985

Bron: www.dela.nl

Architectuurstroming:
Postmodernisme

Crematorium Beukenhof

Locatie: Schiedam

Eigenaar: Beukenhof B.V.

Architect: onbekend

Jaar van opening: 1985

Bron: www.beukenhofschiedam.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Rijk van Nijmegen

Locatie: Beuningen

Eigenaar: Yarden

Architect: onbekend

Jaar van opening: 1985

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Oost-Groningen

Locatie: Winschoten

Eigenaar: Uitvaartcentrum Oost-Groningen B.V.

Architect: Architecten Aalfs- Van Ringh

Jaar van opening: 1985

Bron:

www.uitvaartcentrumoostgroningen.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Meerdijk

Locatie: Emmen

Eigenaar: DLE Emmen en Monuta

Architect: onbekend

Jaar van opening: 1986

Bron: www.crematoriummeerdijk.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Tilburg en omstreken

Locatie: Tilburg

Eigenaar: Crematorium voor Tilburg en omstreken B.V.

Architect: Ralph van Gendt architectenbureau BO.2

Jaar van opening: 1986

Bron: www.crematoriumtilbug.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Venlo

Locatie: Venlo

Eigenaar: Yarden

Architect: onbekend

Jaar van opening: 1987

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Maaslanden (Vlijmen)

Locatie: Nieuwkuijk

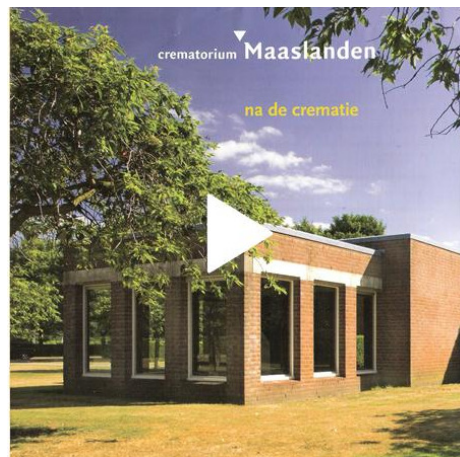
Eigenaar: Dela

Architect: onbekend

Jaar van opening: 1987

Bron: www.dela.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Almelo

Locatie: Almelo

Eigenaar: Crematoria Twente/ Oost Nederland B.V.

Architect: onbekend

Jaar van opening: 1988

Bron: www.crematoriatwente.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Essenhof

Locatie: Dordrecht

Eigenaar: Gemeente

Architect: EGM Architecten BV

Jaar van opening: 1988

Bron: www.dordrecht.nl

Architectuurstroming:
Postmodernisme

Crematorium Zoomstede

Locatie: Bergen op Zoom

Eigenaar: Stichting Bergen op Zoom

Architect: Peter van den Eijnden
Architectenbureau Van der Veeken
(uitbreiding)

Jaar van opening: 1988

Bron:
www.crematoriumbergenopzoom.nl

Architectuurstroming:
Postmodernisme

Crematorium Slangenburg

Locatie: Doetinchem

Eigenaar: Yarden

Architect: onbekend

Jaar van opening: 1988

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Schoterhof

Locatie: Heerenveen

Eigenaar: Yarden

Architect: H.M. Fennis van
Architectenbureau De Vlaming,
Fennis, Dingemans BV uit Utrecht

Jaar van opening: 1988

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Terneuzen

Locatie: Terneuzen

Eigenaar: Dela

Architect: GSGarchitecten

Jaar van opening: 1990

Bron:

www.crematoriumterneuzen.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Zaanstad

Locatie: Zaanstad

Eigenaar: P.C. Hooftgroep

Architect: uitbreiding Premark
Advies en Architectuur

Jaar van opening: 1990

Bron: www.pc.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Uden

Locatie: Uden

Eigenaar: Stichting Begraafplaatsen en Crematoria (te Best)

Architect: Dirks en van Willeks

Jaar van opening: 1990

Bron: www.crematoriabest.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Rhijnhof

Locatie: Leiden

Eigenaar: Stichting Crematorium Leiden

Architect: onbekend

Jaar van opening: 1991

Bron: www.rhijnhof.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Den en Rust

Locatie: Bilthoven

Eigenaar: Familie van Tap

Architect: onbekend

Jaar van opening: 1992

Bron: www.denenrust.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Schollebaar

Locatie: Capelle aan den IJssel

Eigenaar: Stichting Schollebaar

Architect: onbekend

Jaar van opening: 1992

Bron: www.crematoriumbest.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium De Nieuwe Ooster (Watergraafsmeer)

Locatie: Amsterdam

Eigenaar: Gemeente

Architect: onbekend

Jaar van opening: 1994

Bron: www.nieuweooster.nl

Architectuurstroming:
Postmodernisme

Crematorium De Ommering

Locatie: Spijkenisse

Eigenaar: Stichting Begraafplaatsen
en Crematorium (te Best)

Architect: onbekend

Jaar van opening: 1994

Bron: www.crematoriabest.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Cereshof

Locatie: Stadskanaal

Eigenaar: Monuta

Architect: Herlaar

Jaar van opening: 1994

Bron: www.monuta.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Steenbrugge

Locatie: Diepenveen

Eigenaar: Yarden

Architect: Verbouwing; Reycon,
Gorsel

Jaar van opening: 1995

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming:
Postmodernisme

Crematorium Hollands Hof

Locatie: Hoorn

Eigenaar: P.C. Hoofegroep

Architect: onbekend

Jaar van opening: 1995

Bron: www.crematoriumhoorn.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Purmerend

Locatie: Purmerend

Eigenaar: P.C. Hooftgroep

Architect: onbekend

Jaar van opening: 1995

Bron: www.pc.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Rijtackers

Locatie: Eindhoven

Eigenaar: Dela

Architect: Iwan Povše

Jaar van opening: 1997

Bron: www.dela.nl

Architectuurstroming:

Postmodernisme

Crematorium Heidehof, Apeldoorn

Locatie: Ugchelen

Eigenaar: Monuta

Architect: onbekend

Jaar van opening: 1997

Bron:

www.ugchelen.org/heidehof.nl

Architectuurstroming:

Postmodernisme

Crematorium Stilleweer

Locatie: Appingedam

Eigenaar: Yarden

Architect: Wille Landschaps &
Begraafplaatsarchitectuur

Jaar van opening: 1998

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium IJsselhof

Locatie: Gouda

Eigenaar: Yarden

Architect: Hugo Caron

Jaar van opening: 1998

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming:
Postmodernisme

Crematorium De Kwakel

Locatie: Amsterdam

Eigenaar: Crematorium Bouwens
B.V.

Architect: onbekend

Jaar van opening: 2001

Bron: www.nieuwsbank.nl

Architectuurstroming:

Crematorium Midden-Limburg

Locatie: Baexem

Eigenaar : Yarden

Architect: Taneja Hartsuyker
Architecten

Jaar van opening: 2001

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Haarlem

Locatie: Haarlem

Eigenaar : Crematorium Haarlem
B.V.

Architect: Atelier Zeinstra van der
Pol BV

Jaar van opening: 2002

Bron: www.crematoriumhaarlem.nl

Architectuurstroming:
Postmodernisme

Crematorium Rosmalen

Locatie: Rosmalen

Eigenaar : Stichting Crematorium
Rosmalen

Architect: onbekend

Jaar van opening: 2002

Bron: www.crematoriabest.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium 's Hertogenbosch

Locatie: 's Hertogenbosch

Eigenaar : Crematorium 's Hertogenbosch B.V.

Architect: Westerlake

Jaar van opening: 2002

Bron: www.crematoriabest.nl

Architectuurstroming:

Crematorium Almere

Locatie: Almere

Eigenaar : Flevo Partners
Uitvaartzorg Almere/yarden

Architect: De Architecten Cie,
Amsterdam

Jaar van opening: 2002

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Amersfoort/Rusthof

Locatie: Leusden

Eigenaar : Gemeente

Architect: EGM Architecten BV

Jaar van opening: 2003

Bron: www.amersfoort.nl

Architectuurstroming:
Postmodernisme

Crematorium Noorderveld

Locatie: Nieuwegein

Eigenaar : Monuta

Architect: GSGarchitecten

Jaar van opening: 2003

Bron: www.uitvaart-vantellingen.nl

Architectuurstroming: Modernisme

Crematorium Alphen aan den Rijn

Locatie: Alphen aan den Rijn

Eigenaar : Crematorium Alphen aan den Rijn BV/ P.C. Hoofgroep

Architect: onbekend

Jaar van opening: 2004

Bron:
www.crematoriumalphenaanandenrijn.nl

Architectuurstroming:
Postmodernisme

Crematorium Wâldhof

Locatie: Opeinde (Drachten)

Eigenaar : Faberarchitect

Architect: onbekend

Jaar van opening: 2004

Bron: www.monuta.nl

Architectuurstroming:
Postmodernisme

Crematorium Slingerbos

Locatie: Ede

Eigenaar : Yarden

Architect: AAArchitecten Huib van den Heuvel, Jedi Noordergraaf

Jaar van opening: 2005

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming:
Postmodernisme

Crematorium Schifferheide

Locatie: Kerkrade

Eigenaar : Monuta

Architect: Kernarchitecten

Jaar van opening: 2006

Bron: www.monuta.nl

Architectuurstroming:
Postmodernisme

Crematorium Meerbloemhof

Locatie: Zoetermeer

Eigenaar : Monuta

Architect: Braaksma & Roos MYJ
Architectuur

Jaar van opening: 2006

Bron: www.monuta.nl

Architectuurstroming:
Postmodernisme

Crematorium Reestborgh

Locatie: Meppel

Eigenaar : Yarden

Architect: onbekend

*Jaar van opening:*2007

Bron: www.yarden.nl

Architectuurstroming: Postmodernisme

Crematorium GUV Berkenhove

Locatie: Aalten

Eigenaar : Gelderse Uitvaartverzorging

Architect: Tekenbureau

*Jaar van opening:*2007

Bron: www.guv.nl

Architectuurstroming: Postmodernisme

Crematorium Tiel

Locatie: Tiel

Eigenaar : Stichting Begraafplaatsen en Crematoria (te Best)

Architect: onbekend

*Jaar van opening:*2007

Bron: www.crematoriabest.nl

Architectuurstroming: